Індоктринація та мілітаризація українських дітей з боку Російської Федерації: аналіз крізь призму міжнародного права

Міжнародна ініціатива з кримінального правосуддя (International Criminal Justice Initiative)

27 жовтня 2026 року

Зміст

Глосарій 3
Стислий огляд 4
I. Рекомендації 8
II. Вступ 13
III. Термінологія 15
IV. Фактичні обставини 17
V. Застосовна міжнародна правова база 26
VI. Оцінка 34
VII. Підстави для проведення розслідування 39
VIII. Відповідальність та запобіжні заходи 41
IX. Висновок 45

Глосарій

Скорочення (англійською)	Скорочення (українською)	Пояснення (англійською)	Пояснення (українською)
ACA	**АСА**	Atrocity Crimes Advisory Group for Ukraine	Консультативна група з питань найтяжчих міжнародних злочинів для України
BKB	**ВКВ**	Bring Kids Back UA	Ініціатива Bring Kids Back UA
CERD	**КЛРД**	International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination	Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації
CICED	**CICED**	Core International Crimes Evidence Database	База даних доказів основних міжнародних злочинів
CRC	**КПД**	Convention on the Rights of the Child	Конвенція про права дитини
ECtHR	**ЄСПЛ**	European Court of Human Rights	Європейський суд з прав людини
GC IV	**ЖК IV**	Fourth Geneva Convention (Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War)	Четверта Женевська конвенція (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни)
GULC	**GULC**	Georgetown University Law Center	Юридичний центр Джорджтаунського університету
ICC	**МКС**	International Criminal Court	Міжнародний кримінальний суд
ICCPR	**МПГПП**	International Covenant on Civil and Political Rights	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
ICESCR	**МПЕСКП**	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights	Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
ICJ	**МС ООН**	International Court of Justice	Міжнародний Суд ООН
ICJI	**ІСЛІ**	International Criminal Justice Initiative	Міжнародна ініціатива з кримінального правосуддя
ICL	**МКП**	International criminal law	Міжнародне кримінальне право

ICRC	**МКЧХ**	International Committee of the Red Cross	Міжнародний Комітет Червоного Хреста
ICTY	**МТКЮ**	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia	Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії
IHL	**МГП**	International humanitarian law	Міжнародне гуманітарне право
IHRL	**МППЛ**	International human rights law	Міжнародне право прав людини
IIIM	**ІІІМ**	International, Impartial and Independent Mechanism for Syria	Міжнародний, безсторонній та незалежний механізм щодо Сирії
OHCHR	**УВКПЛ**	Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights	Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини
OPG	**ОГП**	Office of the Prosecutor General of Ukraine	Офіс Генерального прокурора України
OSCE	**ОБСЄ**	Organization for Security and Co-operation in Europe	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
RCHR	**РЦПЛ**	Regional Center for Human Rights	Регіональний центр прав людини
SMO	**СВО**	“Special Military Operation”	«Спеціальна військова операція»
UAV	**БПЛА**	Unmanned aerial vehicle	Безпілотний літальний апарат
UN	**ООН**	United Nations	Організація Об'єднаних Націй
UNGA	**ГА ООН**	United Nations General Assembly	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
USD	**USD**	United States dollar	Долар США

Стислий огляд

1. Через політику Російської Федерації щодо систематичної індоктринації та мілітаризації українських дітей, що перебувають під її контролем, виникають складні фактичні та правові питання. Цей аналіз Міжнародної ініціативи з кримінального правосуддя (ICJI) Юридичного центру Джорджтаунського університету (GULC) містить огляд наявних матеріалів та окреслення пріоритетів для подальшого документування, розслідування й аналітичного

опрацювання конкретних справ. Чотири сфери потребують особливої уваги: шкода, заподіяна потерпілим дітям; правова база для визначення індивідуальної кримінальної відповідальності, включно з категоріями потенційно відповідальних суб'єктів і застосовними формами відповідальності; застосування положень про конкретні правопорушення до конкретних проявів такої практики у визначених справах; а також стандарти доказування, потрібні для встановлення систематичності діянь у кримінальних провадженнях. Кожна з цих сфер потребує додаткових доказів і відображена в межах пріоритетів документування та розслідування, охоплених у цьому аналізі.

2. Починаючи з 2014 року, органи влади Російської Федерації реалізують на окупованих територіях України скоординовану політику, спрямовану на знищення української ідентичності та її заміщення російською. Реалізація цієї політики прискорилася після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року. Цей процес відбувається через систему взаємопов'язаних заходів: примусове переміщення та депортацію, нав'язування російського громадянства, заміщення українського законодавства та державних установ, заміну шкільної програми, а також втручання в сімейне життя та нівелювання відданості Україні. У межах цієї політики є два окремі діяння – індоктринація та мілітаризація. Цей аналіз здебільшого зосереджено на мілітаризації, а також на аспектах індоктринації, безпосередньо пов'язаних із мілітаризацією.
3. Приблизно 1,6 мільйона дітей на окупованих територіях зазнають державної індоктринації та мілітаризації, з яких щонайменше 582 600 – шкільного віку. Понад 20 000 українських дітей були депортовані чи примусово переміщені до Російської Федерації та на окуповані території. Ця практика охоплює зміни в навчальних програмах, громадянстві та ідентичності; військово-патріотичне виховання та молодіжні організації; табори та військовий вишкіл; а також механізми вербування, призову та мобілізації.
4. У межах цього аналізу індоктринація означає ідеологічні та освітні заходи, спрямовані на формування чи зміну політичних, історичних, культурних або національних переконань дітей та їхньої відданості державі. Мілітаризація означає умисний процес, під час якого до дітей застосовують заходи, що нормалізують або героїзують військову службу, або формують мілітаристські погляди, навички, інституційні зв'язки чи механізми залучення до майбутньої служби. Ці два поняття є відмінними, але вони перетинаються. Жодне з них як явище не є міжнародним правопорушенням: правове значення кожного з них полягає в діяннях, що його становлять, і нормах права, що підлягають застосуванню до цих діянь.
5. Аналіз ґрунтується здебільшого на міжнародних висновках щодо систематичної практики індоктринації та мілітаризації, законодавчих і нормативно-правових актах Російської Федерації, а також незалежних документальних матеріалах, а підґрунтям його структури є застосовні правові вимоги та елементи. Цей аналіз здійснила Міжнародна ініціатива з кримінального правосуддя (ICJI) Юридичного центру Джорджтаунського університету (GULC), що є виконавчим органом Консультативної групи з питань найтяжчих міжнародних злочинів для України (ACA), на запит ініціативи Президента України Bring Kids Back UA. Заходи, запропоновані в межах цього аналізу, спрямовано на підтримку та забезпечення безперервності зусиль, які вже докладає Офіс Генерального прокурора України (ОГП), а також на підтримку ширшого спектра зусиль у сфері притягнення до відповідальності, моніторингу та формування державної політики.
6. Аналіз зосереджено на заходах, які окупаційна держава застосовує до дітей на окупованій території у сфері громадянства, індоктринації та мілітаризації, включно з потенційною інтеграцією дітей до збройних сил або військових чи воєнізованих структур, афілійованих зі збройними силами. У межах кожної галузі права ці діяння розглядають крізь призму різних

норм, і кожна з них потребує різних фактів та правових елементів для встановлення факту порушення.

7. Право окупації є основним нормативним підґрунтям для регулювання цих діянь. Воно застосовується на підставі самого факту окупації, є обов’язковим для окупаційної держави незалежно від будь-яких змін статусу території, а зобов’язання за цим правом виникають безпосередньо перед відповідними дітьми як особами, що перебувають під захистом. Оскільки Російська Федерація здійснює фактичний (ефективний) контроль над окупованою українською територією, Російська Федерація є окупаційною державою, що накладає на неї відповідні зобов’язання без надання суверенітету. Спроба анексії та нав’язування російського громадянства не скасовують цих зобов’язань і не позбавляють осіб, що перебувають під захистом, гарантій, передбачених правом окупації. Задокументована практика становить порушення та в кількох аспектах продовжує становити порушення зобов’язань Російської Федерації перед українськими дітьми, які живуть в умовах її окупації.

8. Ця практика є порушенням конкретних заборон, а не лише загальних зобов’язань окупаційної держави. Заміна української системи освіти, обмеження викладання українською мовою та впровадження навчальних програм, спрямованих на витіснення української ідентичності, є порушенням обов’язку дотримуватися законів, що діють на окупованій території, та обов’язку сприяти належній роботі закладів, призначених для піклування про дітей та їхньої освіти. Запровадження військового вишколу в межах шкільної програми та спонукання до вступу до збройних сил окупаційної держави є порушенням заборони тиску чи пропаганди, спрямованої на забезпечення добровільного вступу на службу. Ця заборона застосовується незалежно від того, чи відбувся згодом вступ на службу. Зарахування дітей до державних молодіжних рухів і кадетських структур є порушенням заборони на залучення дітей до формувань чи організацій, підпорядкованих окупаційній державі. Для цієї заборони не передбачено жодних винятків.

9. Відповідно до норм міжнародного права прав людини (МППЛ), включно з правами дитини, законодавчі та адміністративні заходи, що стосуються дітей, як явище можуть бути предметом правової оцінки, а міжнародні суди та договірні органи вже дійшли висновків щодо практики Російської Федерації на окупованій території України. Комітет з прав дитини закликав покласти край політизації та мілітаризації шкіл. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) встановив наявність адміністративної практики придушення викладання українською мовою та індоктринації в освіті. Міжнародний суд ООН (МС ООН) дійшов висновку, що Російська Федерація порушила Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД) через те, в який спосіб вона організувала навчальний процес українською мовою в Криму. Ці заходи також стосуються прав дітей, що належать до національних та мовних меншин і мають право користуватися своєю культурою та рідною мовою. Коли систему освіти заміщують, навчання рідною мовою дитини обмежують, а участь у культурному житті власної громади дитини витісняють, ці гарантії захисту застосовують разом із загальними положеннями щодо освіти та ідентичності.

10. Не кожне порушення заборони, пов'язане з цією практикою, є воєнним злочином. Таких злочинів є лише два: вербування дітей до лав збройних сил і примус осіб, які перебувають під захистом, до служби в армії ворожої держави. Для кваліфікації другого злочину потрібно, щоб мілітаризація завершилася фактичним залученням до війська. Однак мілітаризація не обов’язково передбачає подальше відбування військової служби. Описані заходи обумовлюють виникнення правових зобов'язань через їхній характер і факт їхнього застосування, незалежно від того, чи відбувся подальший вступ на службу. Інших діянь ці положення не охоплюють, якщо розглядати їх окремо, тому їх слід аналізувати кумулятивно.

Хоча поточні провадження стосуються депортації та примусового переміщення українських дітей, інші задокументовані діяння – освітня політика, молодіжні організації, військово-патріотичні програми, вишкіл, а також заходи щодо громадянства та ідентичності – залишаються здебільшого поза межами наявних кримінальних обвинувачень. Ця практика дає суттєві підстави для серйозного та всебічного розслідування, спрямованого на встановлення елементів конкретних правопорушень, зокрема як актів переслідування. Переслідування за національною ознакою, як базове діяння в межах злочинів проти людяності, становить найкраще правове підґрунтя для того, щоб охопити ці діяння кумулятивно та в загальному контексті, а не як серію ізольованих заходів, і тому потребує особливої уваги з боку слідства.

11. Документацію, зібрану на сьогодні, було підготовлено переважно для моніторингу та правозахисної діяльності й за відсутності фізичного доступу до окупованої території. Трансформація таких матеріалів у докази, що можуть підтримати кримінальне провадження, є окремим завданням. Це потребує ресурсів, доступу та координації, що відповідають масштабам таких діянь. У цьому аналізі визначено елементи низки міжнародних злочинів, які потрібно буде довести за допомогою переконливих і надійних доказів.

12. Основна цінність цього аналізу полягає в його практичному значенні. У межах цього аналізу ми розглядаємо мілітаризацію та індоктринацію українських дітей як взаємопов’язану послідовність діянь: спочатку змінюють освіту й ідентичність, потім дітей інтегрують до установ, підпорядкованих окупаційній владі, потім військову участь нормалізують і створюють механізми вербування чи призову. Декомпозиція цієї системи на діяння, що мають правове визначення, дає змогу встановити застосовні норми права, факти, що підлягають доведенню, потрібні докази, а також відповідальні установи та відповідальних суб’єктів. Правова база, сформована в такий спосіб, може слугувати опорою для розслідування та притягнення до відповідальності, збереження доказів, моніторингу та запобігання порушенням, повернення та реінтеграції дітей, а також застосування засобів правового захисту для потерпілих дітей.

13. Жоден окремий орган влади не може самостійно виконати весь потрібний обсяг завдань. У зв’язку з цим аналіз містить заклик до спільних дій з боку українських слідчих органів та органів прокуратури, держав і міжнародних партнерів, міжнародних механізмів притягнення до відповідальності, а також громадянського суспільства та організацій, що здійснюють документування, чия робота становить основу більшої частини матеріалів, наведених тут. Рекомендації, викладені в цьому аналізі, допомагають визначити роль і конкретні можливості кожного з цих суб’єктів.

14. У межах цього аналізу надано висновок, що задокументована практика є порушенням зобов’язань Російської Федерації за нормами права окупації та МППЛ, і що міжнародні суди та договірні органи вже дійшли відповідних висновків щодо освіти, мови, ідентичності та переміщення дітей. Також установлено, що ці самі діяння дають суттєві підстави для розслідування, спрямованого на встановлення елементів міжнародних злочинів, і що переслідування за національною ознакою є кваліфікацією, що найкраще відображає ці діяння. Крім того, зазначено, що докази, наявні на сьогодні, були зібрані для моніторингу та правозахисної діяльності, а не для судового розгляду, тому зараз потрібно здійснити не подальший правовий аналіз, а документування та розслідування, спрямовані на дослідження елементів злочинів, окреслених у цьому документі.

I. Рекомендації

15. Рекомендації, надані нижче, ґрунтуються на правовому аналізі задокументованої практики та вимог до доказової бази, визначених під час його проведення. Їх послідовно адресовано органам влади України, міжнародним партнерам і державам, Організації Об'єднаних Націй (ООН) і регіональним органам, судам та органам прокуратури, а також тим, хто працює у сфері репарацій, повернення та відновлення ідентичності потерпілих дітей.

Скоординовані зусилля у сфері документування

16. Через масштаб цих діянь, відсутність доступу до окупованих територій та процесуальні вимоги до доказів у кримінальних провадженнях належне документування виходить за межі спроможності будь-якого окремого органу. Скоординовані зусилля забезпечують найбільш реальну перспективу формування масиву доказів, що може допомогти у кримінальних провадженнях; до цієї діяльності залучено Офіс Генерального прокурора (ОГП) (як головний орган досудового розслідування та підтримання публічного обвинувачення), міжнародні організації з відповідними мандатами, зокрема Незалежну міжнародну комісію з розслідувань (Комісія), Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) і Міжнародну комісію з питань зниклих безвісти (у питаннях ідентифікації осіб), спільну слідчу групу та під'єднано Базу даних доказів щодо основних міжнародних злочинів (CICED), що функціонують як налагоджені канали збереження й передавання інформації, а також українські організації громадянського суспільства, чиї напрацювання з документування становлять основу масиву даних, наведеного в цьому аналізі.

17. І національні, і міжнародні організації громадянського суспільства потрібно вважати повноцінними учасниками цих скоординованих зусиль, а не просто джерелами інформації. Їхній внесок виходить за межі вже зібраних матеріалів – вони мають інституційну пам'ять про те, як розвивалася ця практика, вони мають безпосередній контакт із постраждалими родинами й повернутими дітьми, а також володіють мовою та мають регіональний досвід, на яких ґрунтується подальший збір даних. Організацію їхньої участі доцільно трансформувати в більш офіційний процес, включно з узгодженням протоколів щодо походження та передавання матеріалів, доступом до інфраструктури збереження даних, захистом осіб, які здійснюють ці заходи, а також забезпеченням сталого, а не короткострокового проєктного фінансування. Коли матеріали передають для використання в провадженнях, інтереси організацій, що їх зібрали, та осіб, що надали їм інформацію, потребують захисту.

18. Матеріали, зібрані для моніторингу, правозахисної діяльності й документування, можуть потребувати доповнення для узгодження зі стандартами доказування, з особливою увагою до джерел походження, верифікації та забезпечення цілісності доказів. Вимоги судових інстанцій, розгляд справ у яких є найімовірнішим, мають бути визначені безпосередньо під час збирання даних, оскільки на наступних етапах усунути такі прогалини важко.

19. Під час збирання матеріалів доцільно надати пріоритет безпосередньо самим правовим актам – указам про громадянство та рішенням про встановлення опіки, розпорядженням про затвердження навчальних програм та освітніх стандартів, установчим документам і рішенням про фінансування молодіжних організацій, а також записам про реєстрацію та влаштування дітей; за допомогою цих документів встановлюють політику та визначають відповідальні установи, і їх можливо отримати без доступу до окупованих територій. Матеріали, систематизовані за елементами злочинів, які підлягають доказуванню, значно легше передати для використання в суді, ніж хронологічні збірки.

Органи досудового розслідування та прокуратури України

20. Розслідування має бути спрямоване на встановлення елементів міжнародних заборон, які порушує кожен окремий прояв такої практики, а також на ідентифікацію інституційних структур, через які реалізують цю практику (ліній підпорядкування, фінансування та процесів ухвалення рішень), разом із функціями, покладеними на службових осіб, ідентифікованих у цих структурах. Аналіз індивідуальної відповідальності, включно із застосовними формами відповідальності, залежить від такої ідентифікації та від доказів наявності суб'єктивної сторони злочину; цей аналіз доцільно проводити після отримання таких доказів. Застосовна правова база відрізнятиметься залежно від судової інстанції, у якій порушено провадження, водночас слід зважати на часові обмеження щодо відповідальності командування за Кримінальним кодексом України стосовно діянь, вчинених до 24 жовтня 2024 року.
21. Звіти про воєнні злочини, матеріали кримінальних проваджень і матеріали розслідувань, що стосуються аспектів індоктринації та мілітаризації, є складником ширших зусиль у сфері документування та консолідації інформації, описаних у цьому аналізі. У межах цієї діяльності потрібно здійснити картографування, систематизацію, аналіз та об'єднання таких матеріалів із практикою, відображеною тут, а також проаналізувати її узгодження з елементами, визначеними у цьому аналізі. Така консолідація дасть змогу чітко визначити, які елементи наявні матеріали підтверджують, які елементи наявні матеріали підтверджують лише частково, і на чому слід зосередитись під час подальшого збирання даних. Цей процес також дасть змогу визначити, які саме справи можна передати до інших юрисдикцій, а які потребують доповнення для забезпечення відповідності стандартам доказування.

Напрями діяльності для міжнародних партнерів

22. Держави, які мають змогу забезпечити підтримку, можуть зробити свій внесок у кількох окремих сферах відповідно до потреб, визначених у цьому аналізі.
23. Щодо документування та збирання доказів – підтримка спільної слідчої групи, яку координують через Євроюст (Eurojust), та Бази даних доказів щодо основних міжнародних злочинів (CICED), включно з фінансуванням, відрядженням слідчих, а також наданням технічної допомоги у сфері розслідувань із використанням відкритих джерел, криміналістичною ідентифікацією та проведенням інтерв'ю з дітьми, зважаючи на особливості роботи з дітьми.
24. Щодо міжнародного співробітництва – сприяння обміну доказами та взаємній правовій допомозі, а також ратифікація Люблянсько-Гаазької конвенції (Ljubljana–The Hague Convention), якщо цього ще не було зроблено.
25. Щодо проваджень – підтримка розслідувань і притягнення до відповідальності із застосуванням універсальної чи інших форм екстериторіальної юрисдикції, а також підтримка взаємодії з міжнародними механізмами кримінального правосуддя.
26. Щодо превентивних заходів – упровадження цільових обмежувальних заходів щодо фізичних та юридичних осіб, причетних до описаної практики, що охоплюють адміністративний та операційний рівні й не потребують судового розгляду.
27. Щодо розбудови інституційної спроможності – підтримка процесів ідентифікації дітей, забезпечення технічних можливостей для проведення генетичної ідентифікації ще до їхнього повернення, а також забезпечення збереження матеріалів відповідно до стандартів доказування.
28. Щодо подальшого документування та розслідування – підтримка досліджень довгострокових наслідків цієї практики для потерпілих дітей, а також картографування інституційних структур, через які її реалізують.

Генеральна Асамблея та органи Організації Об'єднаних Націй

29. Консолідація масиву даних має тривати доти, доки діють поточні мандати; припинення діяльності зі встановлення фактів в інших ситуаціях свідчить про те, що теперішній набір мандатів не можна вважати постійним.

30. Органи, що виконують цю роботу, мають бути забезпечені належними та прогнозованими ресурсами; рекомендовано, щоб держави, що мають таку змогу, надавали фінансову й технічну підтримку, а також відряджали експертів, зокрема фахівців у сфері розслідувань із використанням відкритих джерел, криміналістичної генетики та проведення інтерв'ю з дітьми, зважаючи на особливості роботи з ними.

31. Поточний мандат Комісії вже поширюється на всі можливі порушення та зловживання у сфері прав людини, порушення міжнародного гуманітарного права (МГП) та злочини, пов’язані з ними, в контексті агресії Російської Федерації проти України та охоплює збирання, консолідацію, аналіз і збереження доказів для майбутніх проваджень. Тому в межах цього мандата на мілітаризації та індоктринації можна зосередити особливу увагу. Крім того, доцільно розглянути питання щодо надання Комісії додаткових можливостей чи створення комплементарного механізму для підготування матеріалів справ, щоб їх використовували національні, регіональні та міжнародні судові інстанції за зразком механізму, створеного для Сирійської Арабської Республіки[1].

32. Вербування та використання дітей уже є одним із грубих порушень, відстеження яких здійснюють у межах Механізму моніторингу та звітності (Monitoring and Reporting Mechanism), а також підставою для внесення сторін конфлікту до відповідного списку. У межах поточного моніторингу слід проаналізувати, чи відповідають наявні докази застосовним критеріям для внесення збройних сил Російської Федерації до списку за вербування та використання дітей; отримання нового мандата для цього не потрібне. Спеціальному представникові Генерального секретаря з питань дітей і збройних конфліктів рекомендовано продовжувати взаємодію, спрямовану на припинення таких діянь. Потрібно забезпечити подальший контроль із боку договірних органів, зокрема щодо виконання рекомендацій Комітету з прав дитини. Такий контроль має бути безпосередньо зосереджений на становищі дітей, що належать до національних і мовних меншин, оскільки заходи, розглянуті в цьому аналізі, передбачають застосування відповідних механізмів захисту на додаток до загальних положень про освіту та ідентичність.

Рада Європи

33. Нагляд за виконанням має охоплювати висновки щодо дітей. Комітет міністрів виконує цю функцію щодо рішень, якими встановлено адміністративну практику придушення української мови в школах, індоктринації в освіті, а також переміщення дітей та сприяння їх усиновленню; ці висновки потребують окремого розгляду, а не інтегрування в процес загального нагляду за міждержавними справами. Подальша увага з боку Парламентської асамблеї та Комісара з прав людини була б корисною, як і внесення цих питань до програм співробітництва Ради Європи з Україною, а також підтримка з боку держав-членів Реєстру збитків і Міжнародної комісії з розгляду заяв щойно вона розпочне роботу. Моніторингові органи, створені відповідно до Рамкової конвенції про захист національних меншин та

---

[1] International, Impartial and Independent Mechanism to Assist in the Investigation and Prosecution of Persons Responsible for the Most Serious Crimes under International Law Committed in the Syrian Arab Republic since March 2011, established by UN General Assembly resolution 71/248 of 21 December 2016, iiim.un.org [hereinafter IIIM].

Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Charter for Regional or Minority Languages), також можуть бути запрошені до розгляду становища українських дітей на окупованих територіях[2].

Органи Європейського Союзу

34. Можна було б розглянути питання створення спеціальної координаційної структури щодо злочинів проти дітей за прецедентом Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії (International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression). Безперервна підтримка спільної слідчої групи, координацію якої здійснює Євроюст (Eurojust), і використання Бази даних доказів основних міжнародних злочинів (CICED), разом із розширенням технічної допомоги для ОГП, дали б змогу задовольнити потреби у сфері документування, визначені в цьому аналізі. Держави-члени також можуть застосовувати цільові обмежувальні заходи до фізичних та юридичних осіб, причетних до описаної практики, оскільки такі заходи діють на адміністративному та операційному рівнях і не потребують судового розгляду.

Міжнародні суди та органи прокуратури

35. Масштаб використання наявних майданчиків може зрости із розширенням доказової бази. Діяння, розглянуті в цьому аналізі, виходять за межі положень, на яких ґрунтуються наявні обвинувачення, а в Політиці Офісу Прокурора щодо дітей (Office of the Prosecutor's Policy on Children) визначено застосовні базові принципи для роботи з доказами, отриманими від дітей[3]. Слід зміцнювати взаємодію між органами, що здійснюють універсальну юрисдикцію, водночас державам рекомендовано ратифікувати Люблянсько-Гаазьку конвенцію (Ljubljana–The Hague Convention), щоб мінімізувати перешкоди для співпраці[4]. Із розширенням доказової бази слід проаналізувати кожне діяння, щоб визначити, чи відповідає воно елементам кожної потенційно застосовної норми, а не обмежуватися єдиною кваліфікацією. Діяння, розглянуті в цьому аналізі, можуть містити елементи конкретних воєнних злочинів,

---

[2] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 46(2), https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG, under which final judgments are transmitted to the Committee of Ministers for supervision of their execution. The Russian Federation ceased to be a Party to the Convention on 16 September 2022; the obligation to abide by judgments in respect of acts occurring before that date is unaffected.

[3] ICC Office of the Prosecutor, *Policy on Children*, December 2023, icc-cpi.int; Rome Statute of the ICC, 17 July 1998, Articles 6(e) and 8(2)(b)(xxvi), https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf [hereinafter Rome Statute]; ICC, *Elements of Crimes*, Article 7(1)(h), https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/ElementsOfCrimesEng.pdf. In *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, Trial Chamber VI held that, in determining whether conduct results in the severe deprivation of fundamental rights required for persecution, acts should be examined "in their context and with consideration of their cumulative effect" to determine whether, alone or together with other acts, they amount to a gross or blatant denial of fundamental rights. ICC, *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, 8 July 2019, ICC-01/04-02/06-2359, Judgment, Trial Chamber VI, para 992, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2019_03568.PDF. Accordingly, for purposes of this report, measures concerning education, identity, citizenship, language, youth programming, and military preparation may be examined cumulatively, rather than as legally isolated acts, where the evidence supports a connected course of conduct involving the intentional and severe deprivation of fundamental rights on discriminatory grounds. The underlying policies, institutional relationships, and modes of contribution should therefore be investigated together.

[4] Convention on International Cooperation in the Investigation and Prosecution of the Crime of Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes and other International Crimes (Ljubljana–The Hague Convention), opened for signature at Ljubljana on 14 February 2024.

свідчити про переслідування як злочин проти людяності, або підпадати під обидві кваліфікації одночасно.

Репарації та засоби правового захисту

36. Доки категорії заяв залишаються відкритими, слід безпосередньо передбачити компенсацію за шкоду, пов'язану з ідентичністю, освітою та розвитком, а також розглянути часові межі дії компенсаційного механізму, щоб не залишити поза увагою дітей, що постраждали з 2014 року[5]. Методологію, застосовану у справі «Збройна діяльність» (*Armed Activities*), варто взяти до уваги, а саме положення про те, що невизначеність щодо сукупної кількості не обов'язково перешкоджає присудженню компенсації. Визначення категорій шкоди, щодо якої можуть заявити вимоги про репарації, потребує документування в конкретно встановлених випадках. Таке документування має охоплювати довгострокові психологічні, соціальні, освітні наслідки цієї практики, а також її вплив на розвиток; шкоду, спричинену руйнуванням або трансформацією української національної ідентичності, включно із втратою сімейних, громадських і мовних зв'язків; а також, у разі їх настання, наслідки діянь, розглянутих у цьому аналізі, зокрема призов до збройних сил держави-окупанта, участь у бойових діях, поранення, смерть і взяття в полон. Такі докази мають значення не лише для репарацій, але й для встановлення елемента тяжкості переслідування та серйозності самого діяння.

Повернення та відновлення ідентичності

37. Механізми для відновлення ідентичності мають бути створені заздалегідь, ще до того, як повернення стане можливим, за аргентинською моделлю, включно з потенціалом для генетичної ідентифікації та спеціально визначеним органом із відповідними повноваженнями для ведення діяльності за підтримки проєктів міжнародної технічної допомоги. Адміністративний шлях кожної дитини, який охоплює застосований правовий інструмент, залучену установу, рішення про влаштування та будь-яку зміну документів, що посвідчують особу, має бути зафіксовано разом із інформацією, потрібною для повернення, щоб єдина база даних охоплювала потреби і возз'єднання, і притягнення до відповідальності. Слід зміцнити узгодженість процесів притягнення до відповідальності та повернення, зокрема через Міжнародну коаліцію за повернення українських дітей (International Coalition for the Return of Ukrainian Children)[6]. Слід передбачити заходи для аналізу та подолання наслідків індоктринації та мілітаризації повернених дітей, а також для їх реінтеграції в українську систему освіти. Діти, яких повернуть із таких структур, потребуватимуть підтримки, спрямованої на відновлення мови, культури та ідентичності, а не лише на відновлення актових записів цивільного стану. Обставини, у яких вони перебувають, є також основним доступним джерелом доказів щодо наслідків практики, описаної в цьому аналізі; документування слід здійснювати, беручи до уваги цей факт і забезпечуючи гарантії безпеки, застосовних до доказів, отриманих від дітей.

---

[5] Register of Damage for Ukraine, https://rd4u.coe.int/; Convention establishing an International Claims Commission for Ukraine, https://www.coe.int/en/web/portal/convention-establishing-an-international-claims-commission-for-ukraine. Opened for signature 16 December 2025, providing for temporal jurisdiction from 24 February 2022 with express provision for later amendment extending it to 20 February 2014.

[6] International Coalition for the Return of Ukrainian Children, established in 2024 and co-chaired by Ukraine and Canada. *See also* UN General Assembly, *Resolution ES-11/9: Return of Ukrainian Childre*n, 3 December 2025, docs.un.org. The resolution was adopted by 91 votes to 12 with 57 abstentions.

Держави, що діють самостійно

38. Для підтримки цільових заходів можливе формування відповідних досьє. Обмежувальні заходи вже було запроваджено у зв’язку з індоктринацією та мілітаризованою освітою; вони діють на адміністративному та операційному рівнях і не потребують судового розгляду, завдяки чому вони поєднують у собі функції запобігання та реагування[7].

II. Вступ

Предмет і мета

39. Цей аналіз зосереджено на мілітаризації українських дітей на територіях України, які окупувала Російська Федерація, а також на тих аспектах індоктринації, що пов'язані з нею безпосередньо; крім того, ми проаналізували, чи охоплює ці діяння право окупації та інші застосовні норми міжнародного гуманітарного права (МГП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного кримінального права (МКП). Заходи, спрямовані на зміну української ідентичності в ширшому сенсі, а також на заперечення існування України як незалежної держави чи українців як окремої нації, були розглянуті як контекст, а не досліджені ґрунтовно. Цей аналіз охоплює переважно події протягом періоду від лютого 2014 року до кінця липня 2026 року; також було використано окремі першоджерела, що з’явилися пізніше, де це зазначено. Оскільки цей процес триває, подальші зміни в законодавстві, політиці та навчальних програмах не були відображені систематично.

40. Заходи, пов’язані з громадянством, особистим статусом та ідентичністю, були розглянуті поряд із індоктринацією та мілітаризацією, оскільки вони становлять єдину систему. Надання російського громадянства створює правову основу, на якій згодом відбувається призов на військову службу; заміна навчальних програм та обмеження викладання українською мовою забезпечують ідеологічне наповнення цієї системи; а членство в молодіжних структурах забезпечує інституційний зв'язок між ними. Кожен захід набуває своєї значущості саме у взаємозв'язку з іншими, тому в аналізі вони були розглянуті разом, а не ізольовано.

41. Шість проявів практики, визначених у початковому запиті, – мілітаризована освіта, ідеологічна індоктринація, військово-патріотичне виховання, військовий вишкіл, вербування та інтеграція у військові структури – були проаналізовані в межах категорій, застосованих в аналітичному розділі. Мілітаризована освіта й ідеологічна індоктринація були розглянуті в підрозділі про освіту та навчальні програми; військово-патріотичне виховання та інтеграція у військові структури – у підрозділі про молодіжні організації та кадетські структури; військовий вишкіл – у підрозділі про вишкіл, табори та клуби; вербування – у підрозділі про шлях до призову на військову службу разом із заходами щодо громадянства та особистого статусу, проаналізованими окремо.

42. Мета цього аналізу полягає в трьох аспектах: консолідації задокументованих матеріалів у такий спосіб, щоб слідчі органи та органи прокуратури могли їх використовувати; визначенні правових норм, застосовних до кожної категорії діянь, а також фактів, які потрібно довести для встановлення порушення кожної з цих норм; визначенні сфер, у яких потрібно здійснити подальше документування та збирання доказів.

---

[7] Council of the European Union, *Ukrainian children unlawfully deported and forcibly transferred to Russia: EU sanctions 16 individuals and seven entities*, 11 May 2026, consilium.europa.eu.

43. У межах цього аналізу ми не маємо на меті встановлення індивідуальної кримінальної відповідальності та не розглядаємо форм відповідальності. Ці питання потребують окремого аналізу елементів відповідного правопорушення, діянь і психічного стану конкретних осіб, а також чинної правової бази тієї юрисдикції, у межах якої здійснюється провадження.

Методологія та доказова база

44. Доказова база для цього аналізу охоплює матеріали чотирьох категорій, що відрізняються за своїми доказовими можливостями.

45. До першої категорії належать офіційні документи органів влади Російської Федерації та окупаційної влади: федеральні закони, укази президента, розпорядження уряду, листи міністерств, бюджетні асигнування та установчі документи організацій, що фінансує держава. Якщо ці матеріали отримано з офіційних джерел, вони слугують прямими доказами існування, змісту, офіційного ухвалення чи погодження, а також характеру описаних заходів. У сукупності цей масив доказів є переконливим прямим доказом офіційної політики, що становить підґрунтя практики, описаної в цьому документі.

46. До другої категорії належать матеріали, які підготували українські державні установи та організації громадянського суспільства, зокрема Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Центр громадянської просвіти «Альменда» та Регіональний центр прав людини (RCHR). Значну частину цих матеріалів було підготовлено для моніторингу, документування та правозахисної діяльності, а не для судового розгляду. З огляду на це узагальнені дані, взяті з цих джерел, наведено з посиланням на них і не подано в цьому аналізі як такі, що пройшли незалежну верифікацію.

47. До третьої категорії належать звіти міжнародних органів із відповідним мандатом, переважно Звіт Московського механізму Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) за 2026 рік і звіти УВКПЛ. І місія Московського механізму, і УВКПЛ застосовують стандарт «наявність обґрунтованих підстав вважати» до відповідних висновків, використаних у цьому аналізі. Жодна з цих інституцій не мала доступу до окупованих територій для проведення незалежного моніторингу та звітування на місцях. Місія Московського механізму чітко відмовилася від розгляду питання про індивідуальну кримінальну відповідальність, обґрунтувавши це тим, що дослідження суб'єктивної сторони злочину потребувало б вивчення, яке виходить за межі повноважень короткострокової місії.

48. До четвертої категорії належать матеріали з відкритих джерел, зокрема облікові записи в соціальних мережах – офіційні та пов'язані з державою, окупаційні та російські регіональні ЗМІ, а також аналітичні звіти. Ці матеріали використовують для підтвердження наявності й характеру конкретних проявів практики та архівують, коли це можливо.

49. Матеріали перших трьох категорій можуть підтверджувати висновки про те, що діяння, які покладають на Російську Федерацію як державу, становлять порушення її зобов'язань за правом окупації та МППЛ. Ці самі матеріали також можуть бути актуальними для аналізу за МКП, однак установлення індивідуальної кримінальної відповідальності потребує додаткового вивчення – чи відповідають визначені діяння фактичним елементам конкретного міжнародного злочину (*actus reus*) і чи можна цей злочин інкримінувати конкретній особі, що діяла з відповідним умислом (*mens rea*). Таке розмежування зберігається на кожному етапі аналізу.

III. Термінологія

50. Як зазначено у Стислому огляді, ні термін «індоктринація», ні термін «мілітаризація дітей» ми не використовуємо в цьому аналізі як назви окремих міжнародних правопорушень. Кожен із цих термінів ми вживаємо як описовий та аналітичний. Визначення діянь як індоктринації чи мілітаризації автоматично не є свідченням того, що таке діяння є протиправним або злочинним.

51. Під **індоктринацією** розуміють ідеологічні та освітні заходи, спрямовані на формування чи зміну політичних, історичних, культурних або національних переконань дітей та їхньої відданості державі, зокрема через навчальні програми, історичні наративи, мовну політику, пропаганду, символіку та інші форми навчання під керівництвом держави[8]. Розглядаючи такі заходи за МППЛ, в цьому аналізі ми спираємося на прецедентну практику ЄСПЛ, згідно з якою держава під час виконання функцій у сфері освіти та навчання має забезпечувати, щоб інформація чи знання, внесені до навчальних програм, були подані об'єктивно, критично та плюралістично, і не може мати на меті індоктринацію, що нівелює релігійні та філософські переконання батьків[9]. ЄСПЛ застосував цей принцип безпосередньо щодо окупованої території України, дійшовши висновку, що навчальний процес, спрямований на поширення наративу держави-окупанта, мав на меті індоктринацію, що суперечить переконанням українських батьків[10].

52. **Мілітаризація дітей** означає умисний процес, у межах якого дітей піддають ідеологічним, освітнім, організаційним чи практичним заходам, що (i) нормалізують або героїзують військову службу, збройні конфлікти чи підтримку збройних сил; або (ii) формують погляди, знання, навички, інституційні зв'язки чи шляхи військового спрямування, які готують або схиляють дітей до майбутньої військової служби чи іншого залучення до військової діяльності[11]. Це визначення ґрунтується на діяннях і не встановлює законності чи

---

[8] Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Report on Violations and Abuses of International Humanitarian, Human Rights and Criminal Law related to Militarization and Indoctrination of Ukrainian Children by the Russian Federation*, ODIHR.GAL/34/26/Corr.1, 9 July 2026, pp. 26–33, 59–69, 120–21, https://odihr.osce.org/sites/default/files/documents/official_documents/2026/07/odgal0034c1%20ODIHR%20NV%20201-2026%20with%20MM%20Report.pdf [hereinafter Moscow Mechanism Report].

[9] European Court of Human Rights (Chamber), *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, App nos. 5095/71, 5920/72, and 5926/72, 7 December 1976, para. 53, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509.

[10] European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, App. nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22, 9 July 2025, paras. 1494–97, p. 449, https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-244292%22]}. The Court treated suppression of Ukrainian-language education and indoctrination in education as related but distinct practices, finding a pattern or system of the former between 11 May 2014 and 16 September 2022 and of the latter between 24 February and 16 September 2022, *see* paras. 1495, 1497.

[11] Existing documentation reflects both the ideological and practical dimensions incorporated into this definition. The Center for Civic Education "Almenda" describes militarization as a systematic set of deliberate measures aimed at developing children's mental and practical readiness to serve in the Armed Forces of the Russian Federation and participate in hostilities on its behalf, including by presenting military service as a civic duty and developing the practical skills necessary for it. Center for Civic Education "Almenda," *The Russian System of Destroying the Identity of Children in the Temporary Occupied Territories (TOT)*, 6 April 2023, section "Militarization," https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/04/THE-RUSSIAN-SYSTEM-OF-DESTROYING-THE-IDENTITY-OF-CHILDREN-IN-THE-TOT-3.pdf. *See also* OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8, at 51–52, documenting militarization through school curricula, extracurricular activities, military-patriotic organizations, camps, and other State and State-aligned structures and describing the resulting system in occupied Ukrainian territory as "a pipeline toward eventual service—conscripted or contracted—in the Russian armed forces." These sources

кримінально-правової кваліфікації виявленої практики автоматично. У цьому аналізі ми вживаємо термін «зарахування» в тому сенсі, який закладено у статті 50(2) Четвертої Женевської конвенції (ЖК IV) 1949 року, відповідно до якої зарахування дітей до формувань чи організацій, підпорядкованих державі-окупанту, заборонено. Це поняття є ширшим за поняття вербування чи призов, які передбачають офіційне зарахування до складу збройних сил. Коли в цьому аналізі йдеться про вербування чи призов, ми вживаємо ці терміни саме в такому вужчому значенні.

53. Ці два явища є різними, проте вони можуть накладатись одне на одне та функціонувати разом, сприяючи ширшій політиці, яку Російська Федерація реалізує на окупованих територіях України та яка спрямована на асиміляцію українців, зокрема дітей, порушуючи норми міжнародного права. Ця політика охоплює систему взаємопов'язаних заходів, зокрема примусове переміщення та депортацію, зміну ідентичності через нав'язування російського громадянства, а також заміщення українського правового режиму, державних установ, навчальних програм і культурної сфери російськими аналогами, що не залишає населенню окупованих територій альтернативи – лише взаємодіяти з цими інституціями та інтегруватись у них.

Аналітичні елементи

54. Визначаючи, чи становлять діяння мілітаризацію в межах цього аналізу, джерела, вказані вище, слугують підтвердженням для аналітичної моделі, що складається з двох елементів: елемента діяння, що потребує, щоб дитину піддавали одному чи кільком ідеологічним, освітнім, організаційним або практичним заходам військового спрямування, та елемента військового зв'язку, що потребує, щоб за об'єктивного розгляду та в контексті ці діяння мали суто військовий характер або були спрямовані на військову соціалізацію, підготовку, інтеграцію чи майбутнє залучення до військової діяльності[12]. У контексті окупованої території цей зв'язок є особливо очевидним тоді, коли за допомогою таких заходів дітей, що перебувають під захистом, націлюють на службу в збройних силах або підконтрольних структурах держави-окупанта, на підтримку цих сил чи інтеграцію в них, включно з потенційною участю в бойових діях проти України. Вимога щодо наявності військового зв'язку відображає цілеспрямований характер мілітаризації та дає змогу відрізнити умисні заходи військового спрямування від побічного ознайомлення з військовою тематикою[13]. Ці елементи є аналітичними в межах цього аналізу та не становлять елементів міжнародного правопорушення.

55. Військовий зв'язок можна визначити, ґрунтуючись на: змісті, структурі, заявленій чи очевидній меті, а також контексті заходу, зокрема його зв'язку зі збройними силами, допоміжними формуваннями чи безпековими установами; залученні військовослужбовців; формуванні військових або допризовних навичок; наявності заохочення або шляхів для здобуття військової освіти чи проходження служби; інституційних структурах, через які цей захід реалізують. Жоден окремий чинник не є визначальним, а відповідну мету можна встановити, ґрунтуючись на об'єктивних характеристиках заходу та супутніх обставинах.

56. Елемент діяння може бути встановлений, визначивши наявність однієї чи кількох таких невичерпних форм:

---

reflect the cumulative relationship between ideological or attitudinal preparation and practical or institutional preparation.

[12] OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8, at 26–52, 59–75; on the legislative and institutional architecture of military-patriotic youth policy and structures in particular, pp. 59–73.

[13] *Id.* at 4, 51–52, 59–75; Center for Civic Education "Almenda," *The Russian System of Destroying the Identity of Children in the TOT*, 6 April 2023, section "Militarization."

- *Ідеологічна соціалізація військового спрямування:* позиціонування військової служби, участі у збройному конфлікті чи підтримки збройних сил як бажаної, почесної, патріотичної справи або громадянського обов'язку, зокрема через навчальні програми, пропаганду, заходи із вшанування пам'яті, символи, наративи чи взаємодію з військовослужбовцями.
- *Військово-патріотична організація та інституційна належність:* залучення дітей до військово-патріотичних, кадетських, воєнізованих або інших молодіжних структур, які встановлюють сталі інституційні зв'язки між дітьми та збройними силами, службами безпеки чи організаціями, пов'язаними з ними.
- *Практична військова чи допризовна підготовка:* проведення інструктажу або формування практичних навичок, пов'язаних із військовою службою чи веденням бою, зокрема стройовою підготовкою, поводженням зі зброєю, тактичними навчаннями, тактичною медициною, керуванням безпілотними літальними апаратами (БПЛА), навичками виживання або аналогічним навчанням.
- *Спрямування на майбутню військову службу чи участь у воєнних діях:* заохочення, стимулювання, спрямування чи інший спосіб підготування дітей до подальшого вступу до військових академій, збройних або допоміжних сил, здобуття професій у військовій сфері, систем рекрутингу (вербування) чи до участі в бойових діях.

57. Ці форми можуть проявлятися окремо чи разом і накладатись одна на одну. Мілітаризація не обов'язково має завершуватися рекрутингом (вербуванням), призовом, зарахуванням на військову службу чи участю в бойових діях; важливе питання полягає в тому, чи відповідає діяння, розглянуте в контексті, елементам діяння та військового зв'язку, визначеним вище.

58. Подібні форми військової освіти чи соціалізації є і в інших державах, зокрема програми, спрямовані на власних громадян держави. Наявність схожих проявів практики не вирішує правового питання. Правове значення практики, визначеної в цьому аналізі, залежить від застосовних норм і фактичного контексту, в якому її реалізують. В окупованій Україні їх потрібно аналізувати крізь призму норм, що регулюють поводження держави-окупанта з особами, які перебувають під захистом, а також у контексті заходів, що впливають на українську ідентичність, відданість, освіту й асиміляцію.

IV. Фактичні обставини

Контекст

59. Із 27 лютого 2014 року Російська Федерація здійснює фактичний (ефективний) контроль над Кримом[14]. 18 березня 2014 року Російська Федерація підписала «договір», що мав на меті приєднання Криму до Російської Федерації[15], а в травні 2014 року поширила російську систему освіти на окупований півострів[16]. У 2014 році Російська Федерація також встановила фактичний (ефективний) контроль над частинами Донецької та Луганської

[14] European Court of Human Rights (Grand Chamber), *Ukraine v. Russia (re Crimea)*, Applications nos. 20958/14 and 38334/18, Judgment, para. 1217, 25 June 2024, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139.
[15] President of Russia, *Agreement between the Russian Federation and the Republic of Crimea on the Admission of the Republic of Crimea to the Russian Federation and the Formation of New Subjects within the Russian Federation,* 18 March 2014, http://kremlin.ru/events/president/news/20605.
[16] President of Russia, *Law on the Integration of the Education Systems of Crimea and Sevastopol into the Educational Space of the Russian Federation*, 5 May 2014, http://kremlin.ru/events/president/news/20913.

областей, де освітня й молодіжна політика була поступово уніфікована з російськими системами та пріоритетами[17].

60. Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Російська Федерація окупувала додаткові території України, зокрема частини Херсонської та Запорізької областей. У вересні 2022 року Російська Федерація здійснила спробу включення окупованих Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей до свого складу,[18] а в лютому 2023 року законодавчо закріпила інтеграцію російської системи освіти на цих окупованих територіях шляхом ухвалення Федерального закону № 19-ФЗ.[19]

61. Період, охоплений цим аналізом, не є однорідним із правового погляду. Російська Федерація припинила бути Високою Договірною Стороною Європейської конвенції з прав людини 16 вересня 2022 року, хоча Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) зберігає юрисдикцію щодо дій або бездіяльності, які могли становити порушення Конвенції та мали місце до зазначеної дати.[20] Міжнародний компенсаційний механізм, створення якого наразі триває, має часові межі юрисдикції, що починаються з 24 лютого 2022 року, а чинні ордери Міжнародного кримінального суду (МКС) стосуються діянь, вчинених після початку повномасштабного вторгнення.[21] Діти, які розпочали навчання у школах Криму після окупації 2014 року, нині вже досягли повноліття, провівши весь період шкільного навчання або значну його частину в умовах окупаційного режиму.[22] Ці відмінності враховуються там, де вони мають значення для правової оцінки.

Законодавча та нормативно-правова база

62. Законодавча та нормативно-правова база, що лежить в основі мілітаризації та індоктринації українських дітей, цілеспрямовано й стратегічно розбудовується з 2014 року та детально задокументована у звіті Московського механізму 2026 року і доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) 2025 року щодо прав дітей в Україні.[23] Її розвиток дедалі більше сприяє формуванню примусового середовища, спрямованого на підготовку дітей до служби у збройних силах Російської Федерації після досягнення ними призовного віку. До ключових нормативних документів належать «Основи державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей» 2022 року,[24] «Концепція федеральної системи підготовки громадян Російської Федерації до військової служби на період до 2036 року»,[25] «План заходів із патріотичного та духовно-морального виховання молоді в Російській Федерації до 2028 року»,[26] а також «Стратегія розвитку Всеросійського дитячо-юнацького військово-патріотичного громадського руху «Юнармія» до 2030 року».[27] План заходів також передбачає залучення учасників і ветеранів так званої «спеціальної військової операції» (СВО) до виховання дітей. У реалізації цих заходів беруть участь федеральні та окупаційні органи влади, освітні, культурні й спортивні установи, молодіжні та ветеранські організації, табори, громадські організації, а також Російська православна церква.

63. Із часом система еволюціонувала від початкового акценту на ідеологічній та пропагандистській діяльності, спрямованій на прославлення війни, військової служби й

---

[17] European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, *supra* note 10, at paras. 694–97; Ukrainian Helsinki Human Rights Union, *Educational Field in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine* (2014–2019), 2020, https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Osvita_02.pdf.

перемоги Радянського Союзу в Другій світовій війні, до дедалі більш інституціоналізованої системи, яка поєднує ідеологічне виховання та діяльність військово-патріотичних молодіжних організацій із військовою підготовкою, інтегрованою у формальну освіту. Станом на липень 2026 року мілітаризація охоплює численні сфери життя дітей і може бути структурована за шістьма взаємопов'язаними категоріями: мілітаризована освіта, ідеологічна індоктринація, військово-патріотичне виховання, військова підготовка, вербування та інтеграція у військові структури. Ці процеси здійснюються через формальну та релігійну освіту, дитячі й молодіжні рухи, табори, військово-патріотичні клуби, спеціалізовані програми та онлайн-відеоігри.[28] За даними Центру громадянської просвіти «Альменда», протягом 2025–2026 навчального року щонайменше 582 600 дітей на окупованих територіях України навчалися відповідно до російських державних освітніх стандартів.[29]

64. Поступовий розвиток цієї нормативно-правової бази має значення для подальшої оцінки доказів. Послідовне ухвалення законодавчих і нормативно-правових актів, розширення інституційної мережі та виділення цільових бюджетних асигнувань можуть свідчити про наявність скоординованої державної політики та цілеспрямованого планування, а не про випадковий чи ізольований характер відповідних дій.[30]

Громадянство та особистий статус

65. Російська Федерація через федеральні та окупаційні органи влади змінювала цивільно-правовий статус дітей і шляхом застосування адміністративних та правових заходів фактично зробила набуття російського громадянства обов’язковим на окупованих територіях. Такі заходи включали реєстрацію народження дітей відповідно до російського [18]законодавства, а також встановлення залежності доступу до медичної допомоги, освіти та

---

[28] Center for Civic Education “Almenda,” The Russian System of Destroying the Identity of Children in the TOT, 6 April 2023, p. 3; NGO “LingvaLexa,” New Weapon in the Shadows: How the Kremlin Uses Video Games for War Propaganda, 9 October 2025, https://www.lingvalexa.com/en/posts/research-a-new-weapon-in-the-shadows-how-the-kremlin-uses-video-games-for-war-propaganda/.

[29] Center for Civic Education “Almenda,” “Universal Soldier” or Education as the Weapon of Russia in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine: Monitoring Report for January–June 2026, 2026, p. 5, https://almenda.org/wp-content/uploads/2026/08/Solder_1_Eng.pdf.

[30] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 4, 59–73. The Mission characterizes the relevant legislative architecture as a “system of purposeful design” and documents the progressive development of the institutional and regulatory framework.

[31] OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children’s Rights in Ukraine, supra note 23, at 16.

[32] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 80.

[33] Ombudsman of Ukraine, Cross-Pollinated: Russia’s Systemic Policy of Destroying Children’s Ukrainian Identity, 2024, p. 18, https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Special%20Report%20_CROSS-POLLINATED_.pdf.

[34] United Nations General Assembly, Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol: Report of the Secretary-General, A/79/258, 30 July 2024, para. 60, https://docs.un.org/en/A/79/258.

[35] European Court of Human Rights (Grand Chamber), Ukraine v. Russia (re Crimea), Apps. nos. 20958/14 and 38334/18, Judgment, 25 June 2024, paras. 1160–65; OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children’s Rights in Ukraine, supra note 23, at 17.

[36] OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children’s Rights in Ukraine, supra note 23, at 17.

[37] Center for Civic Education “Almenda,” Textbooks and War: Educational Literature in the Russian Federation as a Tool for Destroying the Identity of Ukrainians, 9 January 2023, https://almenda.org/doslidzhennya-pidruchnik-i-vijna-navchalna-literatura-rf-na-okupovanij-teritorii-yak-instrument-znishhennya-identichnosti-ukrainciv/.

соціальних виплат від наявності російського громадянства.[31] За наявними повідомленнями, примушування до набуття російського громадянства є поширеною практикою,[32] а також задокументовано випадки погроз відібрання дітей у батьків, які не отримали російського громадянства.[33] Нав'язування російського громадянства також має наслідки щодо обов'язку проходження військової служби: заходи, спрямовані на примушування мешканців окупованих територій до набуття російського громадянства, наражають їх на ризик призову до збройних сил Російської Федерації. Водночас хлопців на окупованих територіях залучають до заходів допризовної підготовки вже з шістнадцятирічного віку, а після досягнення вісімнадцяти років вони підлягають призову на військову службу.[34]

Мілітаризована освіта та ідеологічна індоктринація

66. З Від початку окупації Російська Федерація запроваджувала власну систему освіти на окупованих територіях, замінюючи українські навчальні програми та підручники й суттєво обмежуючи викладання українською мовою та вивчення українознавчих дисциплін.[35] Відвідування школи є обов'язковим, при цьому задокументовано випадки погроз позбавлення батьківських прав у разі невідвідування дітьми навчальних закладів.[36] Російські підручники є одним з основних інструментів ідеологічної індоктринації. Вони поширюють наративи, спрямовані на заміну української ідентичності російською, формують позитивне ставлення до збройних сил Російської Федерації та виправдовують російську імперську політику і збройну агресію проти України.[37] Запровадження єдиних підручників з історії для учнів 10–11 класів із вересня 2023 року[38] та для учнів 5–9 класів із 2025–2026 навчального року[39] сприяє подальшій інституціоналізації цих практик.

67. Після початку повномасштабного вторгнення Російська Федерація посилила мілітаризацію формальної освіти. На початку 2023–2024 навчального року предмет «Основи безпеки та захисту Батьківщини» став обов'язковим у школах на окупованих територіях, запровадивши початкову військову підготовку до звичайної навчальної програми.[40] Цей предмет, запроваджений для учнів 8–11 класів, передбачає навчання поводженню зі зброєю, керуванню безпілотними літальними апаратами (БПЛА) та основам тактичної медицини в межах стандартної шкільної програми.[41]

68. Із вересня 2022 року обов'язкові заняття «Розмови про важливе» проводяться щопонеділка для учнів 1–11 класів. Цю програму також поширено на школи тимчасово окупованих територій.[42] Курс охоплює такі теми, як патріотизм, державність, історична пам'ять, російські державні свята та підтримка військовослужбовців, а також передбачає викладання матеріалів, що відображають офіційні російські наративи щодо війни проти України.[43] До подібних освітніх заходів також залучають учасників війни проти України та представників Російської православної церкви, зокрема для поширення наративів, які зображують цей конфлікт як продовження історичної боротьби з «нацизмом».[44]

69. «Уроки мужності» додатково зміцнюють цю систему, формуючи позитивне ставлення до військової служби та представляючи учасників війни проти України як приклади мужності, героїзму й служіння «Вітчизні».[45] Такі заняття проводять чинні військовослужбовці,

---

[38] Ministry of Education of the Russian Federation, Letter No. AB-3318/03, On the Use of Unified History Textbooks for Grades 10–11, 7 August 2023, https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/407421349/, archive https://archive.ph/OcdWk.

[39] Center for Civic Education "Almenda," Russia's Policy of Eradicating the Identity of Children in the TOT of Ukraine: Results for 2025, 2026, pp. 8–9, https://almenda.org/wp-content/uploads/2026/02/Zvit_politics_web_Eng.pdf.

[40] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 36–37.

ветерани та представники служб безпеки. Вони передбачають, зокрема, обговорення військового досвіду та патріотизму.[46]

70. Мілітаризована освіта додатково закріплюється через шкільні практики, зокрема обов'язкові заходи «Лист солдату»[47] та виготовлення матеріального забезпечення для збройних сил Російської Федерації,[48] а також увічнення пам'яті учасників «СВО» у шкільному просторі шляхом встановлення меморіальних дощок, пам'ятних знаків,[49] облаштування куточків пам'яті та «Парт Героя».[50] У сукупності ці практики інтегрують підтримку збройних сил Російської Федерації та вшанування учасників війни проти України в повсякденне шкільне середовище.

71. Хоча школи є основним інституційним середовищем мілітаризації через обов'язковість їх відвідування, військово-патріотичні заходи також задокументовано в дитячих садках. Вони включають діяльність, спрямовану на формування позитивного ставлення до збройних сил Російської Федерації, прославлення війни та військової служби, а також ознайомлення дітей дошкільного віку з дитячими й молодіжними рухами, які підтримуються державою.[51]

Військово-патріотичне виховання та інтеграція у військові структури

72. Із 2016 року Російська Федерація дедалі активніше залучає військово-патріотичні молодіжні рухи до процесів громадянської соціалізації дітей та їх ознайомлення з військовою діяльністю. Це розширення відбувалося в межах загального збільшення масштабів молодіжної політики, що фінансується з федерального бюджету на всій території Російської Федерації: бюджетні асигнування на молодіжну політику зросли приблизно з 21,1 млрд [19]рублів у 2021 році до 70,9 млрд рублів у 2025 році.[52] Однією з основних структур із

---

[41] Id. at 4.
[42] Ministry of Education of the Russian Federation, "Conversations About Important Things" (Razgovory o vazhnom), official website, https://xn--80aafadvc9bifbaeqg0p.xn--p1ai/, archive https://archive.ph/NdpFR.
[43] VKontakte, post concerning the "Conversations About Important Things" program, 26 September 2024, https://vk.com/wall-29994121_18023, archive https://archive.ph/IThq7.
[44] Center for Civic Education "Almenda," Religion of War: Russian Orthodox Church as the Instrument for Militarization and Indoctrination in the Temporarily Occupied Territories, 5 June 2025, https://almenda.org/en/religiya-vijni-rosijska-pravoslavna-cerkva-yak-instrument-militarizacii-ta-indoktrinacii-na-timchasovo-okupovanix-teritoriyax/.
[45] Karolina Hird, Russian Occupation Update, August 21, 2026, Institute for the Study of War, 21 August 2026,https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-occupation-update-august-21-2026/.
[46] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 39; VKontakte, post concerning "Lessons of Courage," https://vk.com/wall-122681115_8799; Vladimir Saldo, Telegram post, https://t.me/SALDO_VGA/10338; VKontakte, post concerning "Lessons of Courage," https://vk.com/wall-220761950_1794; VKontakte, post concerning "Lessons of Courage," https://vk.com/wall-196982714_2039, archived at https://archive.ph/R2tZ6.
[47] OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra note 23, at 16.
[48] Institute for the Study of War, Russian Occupation Update, April 2, 2026, 2 April 2026, https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-occupation-update-april-2-2026/.
[49] Center for Civic Education "Almenda," Commemorative Plaques as the Evidence of Crimes of the Russian Federation in Crimea, Research, 27 July 2023, https://almenda.org/wp-content/uploads/2023/07/COMMEMORATIVE-PLAQUES-AS-THE-EVIDENCE-OF-CRIMES-OF-THE-RUSSIAN-FEDERATION-IN-CRIMEA_CCE-ALMENDA.pdf.
[50] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 67; Center for Civic Education "Almenda," Russia's Policy of Eradicating the Identity of Children in the TOT of Ukraine, supra note 39, at 22.
[51] Crimea News, Heroes Are Dedicated: How the Year of the Defender of the Fatherland Began in Kindergartens and Schools, 21 February 2025, https://crimea-news.com/other/2025/02/21/1598969.html; Center for Civic Education "Almenda," Influencing the Youngest: How the Occupiers Shape Russian Identity among Preschool

виразною військово-патріотичною спрямованістю є Всеросійський дитячо-юнацький військово-патріотичний громадський рух «Юнармія» — організація, що підтримується державою та була створена у 2016 році за ініціативою тодішнього міністра оборони Росії.[53] Організація приймає дітей віком від восьми до вісімнадцяти років. Її задокументована діяльність включає військово-патріотичне виховання, стройову підготовку, навчання поводженню зі зброєю, фізичну й тактичну підготовку та підготовку до військової служби.[54] За повідомленнями самої «Юнармії», станом на 2026 рік її чисельність становить приблизно 2 мільйони учасників,[55] тоді як, за даними Центру громадянської просвіти «Альменда», понад 44 000 дітей на окупованій території України беруть участь у цьому русі.[56]

73. Створений у 2022 році відповідно до Федерального закону № 261-ФЗ «Рух перших» є підтримуваним державою дитячим і молодіжним рухом, покликаним сприяти реалізації державної молодіжної політики та брати участь у вихованні дітей, зокрема шляхом формування їхнього світогляду на основі традиційних російських цінностей і виховання любові та відповідальності перед «Вітчизною».[57] Рух відкритий для дітей від шести років і за своєю чисельністю значно перевищує «Юнармію».[58] Наприкінці 2025 року рух повідомляв про понад 13 мільйонів учасників,[59] зокрема більш ніж 344 600 на окупованих територіях.[60] Поряд із популяризацією російської ідентичності рух включає військово-патріотичну підготовку, зокрема в межах програми «Зарниця 2.0», яка реалізується спільно з «Юнармією» на окупованих територіях. Задокументовані заходи цієї програми передбачають підготовку за військовими спеціальностями, надання допомоги пораненим і керування БПЛА.[61]

74. Обидва рухи є загальноросійськими структурами, а не програмами, створеними виключно для українських дітей. Їхнє значення для цього аналізу полягає в поширенні їхньої діяльності на окуповану територію України та включенні українських дітей до цих структур. Відповідно, обставини участі, зокрема те, чи є вступ добровільним, заохочуваним, стимульованим або примусовим, потребують окремої оцінки та розглядаються в розділі VI.

75. Окрім цих масових молодіжних рухів, окупаційна система також включає більш формалізовані освітні структури, які пов’язують шкільне навчання з майбутньою службою у військових, правоохоронних органах та органах безпеки Російської Федерації. Кадетські класи є спеціалізованими програмами допрофесійної підготовки, призначеними для підготовки учнів до відповідної кар’єри. Вони можуть передбачати навчання поводженню зі зброєю, заняття за участю військовослужбовців і стимули, зокрема переваги під час вступу до російських вищих військових навчальних закладів.[62] В умовах окупації ці програми суттєво розширилися: перші три кадетські класи було створено в Криму у 2015 році; до 2025 року їхня кількість зросла до 306, а станом на 2026 рік на окупованій території України було створено щонайменше 479 кадетських класів.[63]

Військова підготовка: клуби, табори та програми

76. Російська Федерація створила та використовує розгалужену мережу таборів та інших закладів, до яких вивозили українських дітей для участі в «оздоровчих», освітніх, перевиховних та інших відповідних програмах. Ці заклади суттєво відрізняються за своїм характером, і хоча не всі з них передбачають військову підготовку, задокументовані табірні програми включають навчання поводженню зі зброєю, вправи з метання гранат, військово-

---

Children in the Temporarily Occupied Territories, LB.ua, 9 May 2026, https://lb.ua/society/2026/05/09/736907_vpliv_naymenshih_yak_okupanti.html; Навигаторы Детства (Childhood Navigators), VKontakte, post concerning patriotic and militarized activities involving children, https://vk.com/wall-214910068_224797.

прикладні дисципліни та ідеологічну складову.[64] Українські діти також беруть участь у програмах разом із дітьми з Російської Федерації. Зі 210 закладів, визначених в одному комплексному дослідженні, 143 були таборами або санаторіями, які регулярно приймали російських дітей, поєднуючи елементи мілітаризації з ширшими процесами асиміляції.[65] Окреме дослідження встановило, що станом на кінець 2025 року в Російській Федерації, Білорусі та на окупованих територіях було виявлено щонайменше 175 таких закладів.[66] Чинні військовослужбовці та учасники війни проти України також виконували функції інструкторів і наставників, посилюючи наративи, які легітимізують війну та представляють військову службу як почесну діяльність.[67]

77. Розташування цих закладів має юридичне значення. Заходи, що застосовуються до дітей у межах окупованої території України, повинні оцінюватися відповідно до права окупації та гарантій захисту, які надаються населенню окупованої території. У випадках, коли дітей переміщують або депортують з окупованої території до Російської Федерації, можуть застосовуватися додаткові норми, що регулюють переміщення та депортацію, а також гарантії захисту, передбачені для осіб, які перебувають під захистом, поза межами окупованої території.[68] Переміщення українських дітей до закладів у Білорусі порушує додаткові питання щодо відповідальності та зобов'язань третьої держави, яка бере участь у заходах стосовно дітей, вивезених з окупованої території, або сприяє їх здійсненню.[20]

78. Мілітаризація також посилюється через військово-патріотичні клуби та регулярні позашкільні програми. Такі клуби прямо визначають підготовку до майбутньої служби у збройних силах Російської Федерації як одну зі своїх цілей.[69] Цю діяльність доповнюють програми на кшталт «Діалоги з героями»,[70] військово-патріотичні ігри, зокрема «Зарниця

---

[52] Center for Civic Education "Almenda," Russia's Policy of Eradicating the Identity of Children in the TOT of Ukraine, supra note 39, at 12–13. The figures concern federal budget allocations for youth policy across the Russian Federation as a whole and are not specific to occupied Ukrainian territory. Almenda reports allocations of approximately 21.1 billion rubles in 2021, 42.6 billion rubles in 2022, 70.9 billion rubles in 2025, and 78.4 billion rubles in 2026, based on the relevant Russian federal budget laws.

[53] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 40-41.

[54] All-Russian Children's and Youth Military-Patriotic Public Movement "Yunarmiya," Charter of the All-Russian Children's and Youth Military-Patriotic Public Movement "Yunarmiya," approved 28 May 2016, as amended 26 March 2025, https://yunarmy.ru/ustav.pdf, archive https://archive.ph/gYhB6; OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 40-41; Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, Cross-Pollinated: Russia's Systemic Policy of Destroying Children's Ukrainian Identity, Special Report, 2024, p. 28, https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Special%20Report%20_CROSS-POLLINATED_.pdf.

[55] "Yunarmiya," official website, https://yunarmy.ru/, archive https://archive.ph/EwlAo.

[56] Center for Civic Education "Almenda," "Universal Soldier" or Education as the Weapon of Russia in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Monitoring Report, January–June 2026, 2026, p. 7, https://almenda.org/wp-content/uploads/2026/08/Solder_1_Eng-1.pdf.

[57] Russian Federation, Federal Law No. 261-FZ, On the Russian Movement of Children and Youth, 14 July 2022, Articles 1–2, Official Publication No. 0001202207140025; Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, Cross-Pollinated: Russia's Systemic Policy of Destroying Children's Ukrainian Identity, Special Report, 2024, pp. 25–28, https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Special%20Report%20_CROSS-POLLINATED_.pdf.

[58] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 41; OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra note 23, at 18; Center for Civic Education "Almenda," "Universal Soldier," or The Activities of Russian Children's and Youth Movements in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Monitoring Report, 2025, pp. 8–16, https://almenda.org/wp-content/uploads/2026/02/Solder_55_eng_web.pdf.

[59] Russian Movement of Children and Youth "Movement of the First" (Dvizheniye Pervykh), official website, https://xn--90acagbhgpca7c8c7f.xn--p1ai/, archived at https://archive.is/ajch6.

2.0»,[71] конкурси «Спадкоємці Перемоги — 2025» та «Бути, а не здаватися», а також проєкти «Хранителі історії» та «Потяг Перемоги». Ці заходи поєднують ідеологічне виховання з елементами практичної військової підготовки та сприяють нормалізації й прославленню військової служби серед дітей.[72]

79. Більш спеціалізовану структуру військової підготовки становлять центри військово-спортивної підготовки та патріотичного виховання молоді «Воїн».[73] Створені у 2023 році за рахунок федерального фінансування та за підтримки президента Путіна, центри «Воїн» забезпечують структуровану підготовку дітей віком 14–18 років із вогневої підготовки, тактики, інженерної справи, керування БПЛА, тактичної медицини та військово-прикладних видів спорту.[74] Упродовж 2023–2025 років програма поширилася на окуповані частини Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей. За наявними повідомленнями, станом на 2026 рік центри на цих територіях мали можливість підготувати понад 9 000 курсантів за два роки діяльності.[75]

Шлях до призову на військову службу

80. Описані вище заходи можуть слугувати механізмом залучення до військової служби як за призовом, так і за контрактом. До досягнення вісімнадцятирічного віку хлопців на окупованих територіях можуть залучати до заходів допризовної підготовки вже із шістнадцяти років. Водночас задокументовано випадки, коли школи та молодіжні організації заохочували підлітків до навчання в кадетських закладах, вступу до військових академій або інших форм участі у військовій діяльності.[76] Після досягнення вісімнадцятирічного віку українські хлопці на окупованих територіях можуть підпадати під вимоги щодо призову на військову службу, які застосовуються на підставі російського громадянства, нав’язаного або фактично зробленого обов’язковим в умовах окупації. За наявними повідомленнями, у листопаді 2024 року перші групи призовників з окупованих територій вирушили до Російської Федерації для проходження військової служби.[77] Докази, отримані з територій, окупованих із 2014 року, також свідчать про те, що деякі молоді чоловіки, які здобували освіту в умовах окупаційної системи, зокрема в межах військово-патріотичних структур, згодом були залучені до російської системи проходження військової служби та мобілізації.[78] Особи, які були дітьми на момент початку окупації, відтоді досягли повноліття, а матеріали з відкритих джерел дозволяють ідентифікувати представників цієї вікової групи, які нині проходять службу у збройних силах Російської Федерації або загинули під час бойових дій. Узагальнені статистичні дані щодо таких осіб у відкритому доступі відсутні.

V. Застосовна міжнародно-правова база

Розвиток міжнародно-правових норм та їх звичаєво-правові засади

81. М Міжнародно-правовий захист дітей поступово розвивався в межах міжнародного гуманітарного права (МГП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного кримінального права (МКП). Перші міжнародні стандарти, спеціально присвячені захисту дітей, були закріплені в Женевській декларації прав дитини 1924 року. Згодом договірні гарантії захисту дітей отримали подальший розвиток у Женевській конвенції IV (ЖК IV), зокрема в положеннях, що стосуються догляду за дітьми та їхньої освіти, ідентичності, особистого статусу, а також залучення до формувань чи організацій, підпорядкованих окупаційній державі. Декларація прав дитини 1959 року, стаття 77 Додаткового протоколу I 1977 року та Конвенція про права дитини 1989 року (КПД) надалі розвинули міжнародно-правову систему захисту дітей.[79]

82. На момент вчинення діянь, які згодом стали предметом судового переслідування після Другої світової війни, окремий міжнародний кримінальний злочин, спеціально спрямований проти дітей, ще не був кодифікований. Однак відсутність такої кодифікації не виключала індивідуальної кримінальної відповідальності за діяння, що зачіпали дітей.[80] Нюрнберзький трибунал визнав за непотрібне розглядати загальне положення Гаазької конвенції щодо участі держав, оскільки станом на 1939 рік її правила визнавалися всіма цивілізованими націями та розглядалися як декларативне закріплення законів і звичаїв війни, згаданих у статті 6(b) Статуту Трибуналу. Відповідно, порушення цих законів і звичаїв могли бути підставою для індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини.[81] У 1946 році Генеральна Асамблея ООН підтвердила принципи, визнані у Статуті та вироку Трибуналу.[82][21]

83. Ці принципи знайшли конкретне застосування в повоєнних судових процесах щодо нацистської політики германізації, яка здійснювалася на окупованих територіях. Програма германізації була складовою ширшої расової політики, спрямованої на послаблення підкорених народів і водночас зміцнення Німеччини. Передбачені нею заходи включали примусове переміщення населення та придушення національного й культурного життя. Щодо дітей органи влади відбирали тих, кого вважали «расово цінними» та придатними для германізації, прагнули розірвати їхні зв'язки з польськими родичами й громадами, переміщували їх до німецьких установ або сімей, змінювали їхні імена та документи, що посвідчували особу, а також піддавали їх навчанню та повторній соціалізації в німецькому середовищі.[83] Серед положень права окупації, що мали значення для оцінки цих заходів, були статті 43, 45 та 46 Гаазького положення, наведені нижче.[84] Нюрнберзький і Токійський трибунали також розглядали індоктринацію та мобілізацію молоді як складові ширших політик, що були предметом їхнього розгляду.[85]

84. Виходячи із зазначених правових засад, у справі «Сполучені Штати Америки проти Ульріха Грайфельта та інших» (United States of America v. Ulrich Greifelt et al.), яку розглядав американський військовий трибунал у Нюрнберзі, чотирнадцять посадових осіб чотирьох організацій СС (Schutzstaffel) постали перед судом за обвинуваченнями у воєнних злочинах і злочинах проти людяності, пов'язаних із реалізацією програми германізації. Тринадцятьох обвинувачених було визнано винними за одним або кількома пунктами обвинувачення, зокрема вісьмох — у вчиненні злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Трибунал

---

[60] Center for Civic Education "Almenda," Russia's Policy of Eradicating the Identity of Children in the TOT of Ukraine, supra note 39, at 14–15. Almenda states that the statistics are based on open Russian sources and reflect the situation as of late 2025 and early 2026.

[61] Center for Civic Education "Almenda," Zarnitsa 2.0 Game: Military Training for Children in the TOT, 6 May 2025, https://almenda.org/en/gra-zarnicya-2-0-vijskovij-vishkil-ditej-na-tot/.

[62] Center for Civic Education "Almenda," How the War Is Produced: Childhood Spent in the Cadet Classes in the TOT of the AR Crimea and the City of Sevastopol, 2024, https://almenda.org/wp-content/uploads/2024/09/Cadet_web_eng.pdf; OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 37–38; OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September–30 November 2024, 31 December 2024, para. 80, https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/2024-12-31%20OHCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf.

[63] Center for Civic Education "Almenda," Russia's Policy of Eradicating the Identity of Children in the TOT of Ukraine, supra note 39, at 17–18; OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 38; President of the Russian Federation, Decree No. 523, On the Foundations of State Policy of the Russian Federation in the Sphere of Cadet Education, 27 July 2026, http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/M4DdLNeJg7eeqVrauth1DCo54Ohb8sSg.pdf, archive https://archive.is/pseOD.

[64] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 45–47.

встановив індивідуальну кримінальну відповідальність кількох обвинувачених, серед іншого, за викрадення іноземних дітей та їхню примусову германізацію.[86]

Міжнародне право у сфері прав людини

85. Міжнародне право у сфері прав людини (МІПЛ) продовжує застосовуватися в ситуаціях збройного конфлікту та окупації. Міжнародний суд ООН підтвердив, що захист, передбачений міжнародними договорами у сфері прав людини, не припиняється в разі збройного конфлікту. При цьому одні права можуть регулюватися міжнародним гуманітарним правом, інші — міжнародним правом прав людини, а ще інші — обома галузями права. У випадках, коли застосування цих двох галузей права могло б призвести до суперечливих результатів, міжнародне гуманітарне право діє як lex specialis (спеціальна норма права).[87] Застосування міжнародних договорів залежить від юрисдикційних вимог кожного з них, а відповідні зобов'язання поширюються на території, над якими держава здійснює ефективний контроль. Комітет ООН з прав дитини прямо підтвердив, що зобов'язання Російської Федерації за Конвенцією про права дитини поширюються на окуповані території України.[88]

86. Два аспекти застосовних міжнародно-правових документів заслуговують на особливу увагу. Конвенція про права дитини (КПД) не містить положення про відступ від зобов'язань, а отже, продовжує застосовуватися під час збройного конфлікту. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), право на свободу думки, совісті та релігії, гарантоване статтею 18, прямо належить до прав, відступ від яких не допускається.[89]

87. Конвенція про права дитини встановлює основну міжнародно-правову систему захисту, спеціально призначену для дітей. Стаття 29 вимагає, щоб освіта була спрямована на розвиток поваги до культурної самобутності, мови та цінностей дитини, а також на підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі миру й толерантності. Статті 14, 28 і 30 захищають свободу совісті, право на освіту та права дітей, які належать до меншин.[90] Остання з цих статей має особливе значення у випадках, коли відповідні заходи спрямовані на витіснення національної та мовної ідентичності, оскільки стаття 30 захищає право дитини, яка належить до національної або мовної меншини, користуватися своєю культурою та рідною мовою.

    Статті 7 і 8 захищають право дитини на ім'я, громадянство, сімейні зв'язки та збереження своєї індивідуальності, а також вимагають надання допомоги, спрямованої на якнайшвидше відновлення індивідуальності дитини у випадках її незаконного позбавлення. Статті 9, 10 і 16 регулюють питання розлучення дітей із батьками та втручання в сімейне життя. Статті 20 і 21 вимагають, щоб альтернативні форми догляду забезпечували наступність у вихованні дитини та враховували її етнічне, культурне й мовне походження. Стаття 12 вимагає забезпечення права дитини бути заслуханою з питань, що її стосуються, а стаття 39 зобов'язує держави вживати заходів для фізичного та психологічного відновлення й соціальної реінтеграції дітей, які стали жертвами порушень.[91]

88. Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах, учасницею якого є Російська Федерація,[92] вимагає від держав вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли вісімнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях; забороняти обов'язковий призов осіб віком до вісімнадцяти років; а також подавати юридично обов'язкову заяву із зазначенням мінімального віку добровільного вступу на військову службу та гарантій, запроваджених для забезпечення того, щоб такий вступ не був примусовим або здійсненим під тиском.

    Збройні групи, відмінні від збройних сил держави, не повинні вербувати або використовувати осіб віком до вісімнадцяти років у воєнних діях. Стаття 6(3) вимагає

демобілізації осіб, завербованих або використаних із порушенням Протоколу, а також надання їм допомоги для відновлення та реінтеграції.[93] Ці гарантії захисту є ширшими за передбачений Римським статутом віковий поріг у п'ятнадцять років.[22]

89. Стаття 3(5) передбачає, що вимога статті 3(1) щодо підвищення мінімального віку добровільного вступу на військову службу не поширюється на навчальні заклади, які перебувають у віданні або під контролем збройних сил держави-учасниці, відповідно до статей 28 і 29 Конвенції. Із цього випливають три обмеження. По-перше, зазначений виняток за своїм змістом обмежується вимогою щодо підвищення мінімального віку, встановленою пунктом 1. По-друге, він стосується навчальних закладів, що перебувають у віданні збройних сил, і не поширюється на загальноосвітні школи, до навчальних програм яких було включено військову підготовку, а також на молодіжні формування, створені поза системою освіти. По-третє, він не впливає на заборону обов'язкового призову, передбачену статтею 2, та зобов'язання щодо безпосередньої участі у воєнних діях, встановлене статтею 1.[94]

90. Додаткові гарантії захисту передбачені МПГПП, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП), Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД) та Конвенцією про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. Окрім статті 18, стаття 20(1) МПГПП вимагає законодавчої заборони пропаганди війни.

---

[65] Id. at 45.
[66] Regional Center for Human Rights (RCHR), The Weaponization of Children. Re-education Camps, 2025, https://rchr.org.ua/analytics/dity-yak-zbroya-t-abory-perevyhovannya/.
[67] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 44–47, 93.
[68] Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention), 12 August 1949, Article 49, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-49; ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, 2025, Article 49, paras. 3166–68, 3187, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-49/commentary/2025. Article 49(1) prohibits individual or mass forcible transfers and deportations of protected persons from occupied territory to the territory of the occupying power or any other country; protected persons unlawfully transferred or deported do not thereby lose their protected status.
[69] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 27, 62, 71.
[70] Alla Hurska, Russia Converts Ukrainian Children into Enemies, Eurasia Daily Monitor, The Jamestown Foundation, 7 March 2024, https://jamestown.org/program/russia-converts-ukrainian-children-into-enemies/.
[71] OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra note 23, at 18; Karolina Hird, Russian Occupation Update, April 10, 2025, Institute for the Study of War, 10 April 2025, https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-occupation-update-april-10-2025/.
[72] Center for Civic Education "Almenda," Russia Intensifies Militarization of Youth: A Set of Measures on Patriotic Education Approved, 15 December 2025, https://almenda.org/rosiya-posilyuye-militarizaciyu-molodi-zatverdzheno-kompleks-zaxodiv-z-patriotichnogo-vixovannya/.
[73] Coalition "Ukraine. 5 AM," VOINs for the Russian Regime: How Russia Militarizes Ukrainian Children from the TOT, LB.ua, 21 June 2024, https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/620037_voini_rosiyskogo_rezhimu_yak.html; Aleksandr Ivanov, Largest Patriotic Project: Voin Center in Mariupol to Open in 2026 and Operate Year-Round, Komsomolskaya Pravda, 24 January 2026, https://www.donetsk.kp.ru/daily/27753.5/5200759, archive https://archive.ph/ALMuL; MK Zaporozhye, Large-Scale Reconstruction of the 'Voin' Camp in Berdiansk Nears Completion, 11 February 2025, https://www.mk-zap.ru/social/2025/02/11/v-berdyanske-zavershaetsya-masshtabnaya-rekonstrukciya-lagerya-voin.html; archive https://archive.ph/BHJaV.
[74] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 43–72.
[75] Id. at 54.
[76] Id. at 51–52.
[77] OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra note 23, at 18; United Nations General Assembly, Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol: Report of the Secretary-General, A/79/258, 30 July 2024, paras. 22–24, https://docs.un.org/en/A/79/258.
[78] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 51–53.

Стаття 24 гарантує кожній дитині право на заходи захисту, які Комітет з прав людини застосовував у контексті незаконного привласнення дітей та фальсифікації їхнього цивільно-правового статусу.[95] Стаття 27 захищає права осіб, які належать до мовних та етнічних меншин. КЛРД забороняє расову дискримінацію, зокрема дискримінацію за ознакою національного або етнічного походження, та вимагає забезпечення рівності у здійсненні права на освіту й професійну підготовку.[96] Стаття 13 МПЕСКП захищає право на освіту, яке Комітет з економічних, соціальних і культурних прав тлумачить як таке, що вимагає прийнятності освіти за формою та змістом, а також її відповідності культурним особливостям.[97] Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, учасницею якої є Російська Федерація, забороняє дискримінацію щодо доступу до освіти та її стандартів, а також захищає право національних меншин здійснювати власну освітню діяльність, включно з використанням або викладанням рідною мовою залежно від освітньої політики кожної держави, за умови дотримання вимог, передбачених статтею 5(1)(c), зокрема добровільності відвідування таких навчальних закладів.[98]

91. Міжнародне право у сфері прав людини також встановлює зобов'язання щодо забезпечення засобів правового захисту, які діють незалежно від кримінального провадження. Стаття 2(3) МПГПП вимагає забезпечення ефективного засобу правового захисту, що передбачає проведення розслідування, припинення порушення та відшкодування завданої шкоди. Статті 8(2) і 39 КПД вимагають надання допомоги, спрямованої на відновлення індивідуальності дитини, її фізичне та психологічне відновлення й соціальну реінтеграцію.[99]

Право окупації

92. Російська Федерація окупує частини території України з 2014 року.[100] Відповідно до статті 42 Гаазького положення, територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою ворожої армії.[101] Окупація не надає суверенітету над територією, а спроба її анексії не змінює застосовного правового режиму.[102]

93. Відповідно до статті 43 Гаазького положення, окупаційна держава зобов'язана вжити всіх залежних від неї заходів для відновлення та забезпечення громадського порядку й безпеки, поважаючи при цьому, якщо до того немає абсолютних перешкод, чинне законодавство країни.[103] Стаття 45 забороняє примушувати населення окупованої території присягати на вірність ворожій державі. Стаття 46 вимагає поваги до сімейної честі та прав, а також до релігійних переконань і здійснення релігійних обрядів.[104]

94. Стаття 47 Женевської конвенції IV (ЖК IV) передбачає, що особи, які перебувають під захистом, на окупованій території за жодних обставин і жодним чином не можуть бути позбавлені переваг, передбачених Конвенцією, унаслідок будь-яких змін, внесених у результаті окупації до установ чи органів управління відповідної території, будь-якої угоди між органами влади окупованої території та окупаційною державою або анексії останньою всієї окупованої території чи її частини.[105]

95. Стаття 50 ЖК IV спеціально присвячена захисту дітей. Її перший пункт зобов'язує окупаційну державу у співпраці з національними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню всіх установ, призначених для догляду за дітьми та їхньої освіти. Другий пункт зобов'язує окупаційну державу сприяти встановленню особи дітей та реєстрації їхнього походження від батьків і передбачає, що вона за жодних обставин не може змінювати їхній особистий статус або залучати їх до формувань чи організацій, [23]підпорядкованих їй. Третій пункт передбачає, що в разі недостатності місцевих установ

[79] Geneva Declaration of the Rights of the Child, adopted by the Assembly of the League of Nations, 26 September 1924; Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 12 August 1949,

Articles 24, 50, 51, 68, 76, and 82, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949; Declaration of the Rights of the Child, UN General Assembly resolution 1386 (XIV), 20 November 1959; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, 8 June 1977, Article 77, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977; Convention on the Rights of the Child, 20 November 1989, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child. See generally Diane Marie Amann, Child-Taking, 45 Mich. J. Int'l L. 305 (2024), pp. 308, 337, 339–340, https://repository.law.umich.edu/mjil/vol45/iss3/2/.

[80] Charter of the International Military Tribunal, 8 August 1945, Article 6; Control Council Law No. 10, 20 December 1945, Article II. Neither instrument contained a child-specific international criminal offense. The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted 9 December 1948, subsequently identified the forcible transfer of children of a protected group to another group as an act of genocide, Article II(e), https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide; Rome Statute, supra note 3, at Articles 6(e) and 8(2)(b)(xxvi).

[81] Judgment of the International Military Tribunal, Nuremberg, 1 October 1946, Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, vol. I, p. 254, holding that by 1939 the rules contained in the 1907 Hague Convention were recognized as declaratory of the laws and customs of war referred to in Article 6(b) of the Charter; Charter of the International Military Tribunal, 8 August 1945, Article 6(b), https://avalon.law.yale.edu/imt/judlawre.asp.

[82] Judgment of the International Military Tribunal, Nuremberg, 1 October 1946, on the applicability of the Hague Convention (IV) of 1907 notwithstanding the general participation clause in Article 2 thereof, https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/; Affirmation of the Principles of International Law recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal, UN General Assembly resolution 95(I), 11 December 1946, https://digitallibrary.un.org/record/209872?v=pdf; Charter of the International Military Tribunal, 8 August 1945, Article 6(b); Control Council Law No. 10, 20 December 1945, Article II, under which the subsequent proceedings were conducted.

[83] United Nations War Crimes Commission, Law Reports of Trials of War Criminals, vol. XIII, Trial of Ulrich Greifelt and Others, Case No. 73, pp. 4–13, especially pp. 4–10 and 12–13, https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1948.03.10_United_States_v_Greifelt2.pdf.

[84] Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex, Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, 18 October 1907, Articles 43, 45, and 46, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907 [hereinafter Convention (IV) respecting the Laws].

[85] On the Nuremberg Tribunal's examination of the removal of teachers, the use of propaganda, and the formalization of the Hitler Jugend as a military training organization, together with the incorporation of all youth organizations into it such that the great majority of eligible children were already members when conscription was introduced, see Judgment of 1 October 1946, 22 IMT 203, at {415}–{418} and {512}. On the Tokyo Tribunal's treatment of the use of the educational system to inculcate a spirit of totalitarianism, and of the indoctrination of Japanese youth, see Judgment of 4 November 1948 (International Military Tribunal for the Far East). Both are examined in Cécile Aptel, Atrocity Crimes, Children and International Criminal Courts: Killing Childhood (Routledge, 2023), pp. 106–112.

[86] United States Military Tribunal, United States of America v. Ulrich Greifelt et al. (the RuSHA case), Case No. 8, Nuremberg, judgment of 10 March 1948, in Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, vols. IV–V, http://werle.rewi.hu-berlin.de/RUSHA-Case%20Judgment.pdf. See also Law Reports of Trials of War Criminals, vol. XIII, Case No. 73, https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1948.03.10_United_States_v_Greifelt2.pdf. Thirteen of the fourteen defendants were convicted, eight on all three counts and five on the count of membership of a criminal organization alone; the four Lebensborn defendants were acquitted on the first two counts.

[87] ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion), 8 July 1996, para. 25; ICJ, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Advisory Opinion), 9 July 2004, paras. 106–113, https://www.icj-cij.org/case/131; ICJ, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda) (Merits), Judgment of 19 December 2005, para. 216, https://www.icj-cij.org/case/116.

[88] Human Rights Committee, General Comment No. 31: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 26 May 2004, paras. 10–11, https://digitallibrary.un.org/record/533996?ln=en&v=pdf; Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations on the Combined Sixth and Seventh Periodic Reports of the Russian Federation, UN Doc.

окупаційна держава повинна забезпечити утримання та освіту дітей, які стали сиротами або були розлучені з батьками внаслідок війни та не можуть отримувати належний догляд від близьких родичів або друзів. За можливості таке утримання та освіта мають забезпечуватися особами тієї самої національності, мови та релігії, що й діти.[106]

96. Стаття 24 Конвенції зобов'язує сторони конфлікту забезпечити, щоб діти віком до п'ятнадцяти років, які стали сиротами або були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а їхнє утримання, здійснення релігійних обрядів та освіта забезпечувалися за будь-яких обставин. При цьому їхня освіта, наскільки це можливо, має доручатися особам, які належать до подібної культурної традиції.[107]

97. Стаття 51 передбачає, що окупаційна держава не може примушувати осіб, які перебувають під захистом, служити у своїх збройних або допоміжних силах, а також забороняє будь-який тиск чи пропаганду, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на таку службу.[108] Заборона, встановлена другим реченням цієї статті, поширюється на такий тиск або пропаганду незалежно від того, чи призвели вони до фактичного вступу на військову службу. Стаття 147 визначає примушування особи, яка перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави як серйозне порушення Конвенції.[109]

98. Стаття 27 вимагає, щоб з особами, які перебувають під захистом, за всіх обставин поводилися гуманно, а їхня особистість, честь, сімейні права, релігійні переконання та обряди, звичаї й традиції поважалися.[110] Стаття 77 Додаткового протоколу I передбачає, що діти користуються особливою повагою та захистом від будь-яких непристойних посягань, а сторони конфлікту зобов'язані вживати всіх практично можливих заходів для забезпечення того, щоб діти віком до п'ятнадцяти років не брали безпосередньої участі у воєнних діях.[111]

Міжнародне кримінальне право

99. Ані індоктринація, ані мілітаризація не становлять окремого складу злочину відповідно до Римського статуту. Їхнє кримінально-правове значення випливає з конкретних діянь, що становлять ці практики, та правових норм, які застосовуються до таких діянь. Потенційно застосовними є наведені нижче положення.

100. Для притягнення до кримінальної відповідальності за воєнні злочини відповідно до статті 8 необхідна наявність збройного конфлікту, зв'язку між відповідним діянням і цим конфліктом, а також порушення норм міжнародного гуманітарного права (МГП), що лежить

CRC/C/RUS/CO/6-7, 2 February 2024, paras. 45–46, https://www.refworld.org/policy/polrec/crc/2024/en/149239 [hereinafter Concluding Observations].

[89] Convention on the Rights of the Child, supra note 79; International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966, Article 4(2), listing Article 18 among the provisions from which no derogation is permitted, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights.

[90] Convention on the Rights of the Child, supra note 79, at Articles 14, 28, 29, and 30; Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 1: The aims of education, UN Doc. CRC/GC/2001/1, 17 April 2001, https://www.refworld.org/legal/general/crc/2001/39221. On the compulsory subject introduced from September 2024 and its content, see OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at Executive Summary, sections C–D.

[91] Convention on the Rights of the Child, supra note 79, at Articles 7, 8, 9, 10, 12, 16, 20, 21, and 39. Article 8(2) requires States, where a child has been illegally deprived of some or all of the elements of identity, to provide appropriate assistance and protection with a view to speedily re-establishing that identity.

[92] United Nations Treaty Collection, Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict, New York, 25 May 2000, Russian Federation signed 15 February 2001; ratified 24 September 2008, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children. The Russian Federation ratified the Protocol during Vladimir Putin's tenure as Prime Minister.

в основі відповідного злочину. Міжнародний збройний конфлікт між Російською Федерацією та Україною триває з 2014 року, а частини території України перебувають під окупацією. Відповідно, застосовуються правовий режим серйозних порушень Женевських конвенцій та право окупації.[112] Стаття 8(2)(b)(xxvi) встановлює кримінальну відповідальність за призов або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до національних збройних сил чи їх використання для активної участі у воєнних діях.[113] Стаття 8(2)(a)(v) криміналізує примушування особи, яка перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави, а стаття 8(2)(b)(xv) — примушування громадян ворожої сторони до участі у воєнних діях, спрямованих проти їхньої власної країни. Перше положення відповідає серйозному порушенню, визначеному статтею 147 Женевської конвенції IV (ЖК IV), та забезпечує реалізацію статті 51 цієї Конвенції. Друге положення ґрунтується переважно на забороні, закріпленій у статті 23 Гаазького положення.[114] Відповідно до Елементів злочинів, для встановлення складу злочину примушування до військової служби необхідно довести, що особу, яка перебуває під захистом, було примушено шляхом вчинення певної дії або погрози.[115] Статті 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) стосуються незаконної депортації та незаконного переміщення.

101. Стаття 7 регулює злочини проти людяності та вимагає, щоб одне з перелічених у ній діянь було вчинене в межах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення, відповідно до державної чи організаційної політики або на її виконання, а також за умови усвідомлення такого нападу.[116] До діянь, що мають основне значення для цього аналізу, належать депортація або насильницьке переміщення населення відповідно до статті 7(1)(d), насильницьке зникнення відповідно до статті 7(1)(i), переслідування відповідно до статті 7(1)(h) та інші нелюдські діяння відповідно до статті 7(1)(k). Переслідування як злочин проти людяності полягає в умисному та серйозному позбавленні основоположних прав усупереч міжнародному праву з огляду на належність особи до певної групи чи спільноти. Таке переслідування може здійснюватися, зокрема, за національними, етнічними та культурними ознаками й повинно бути пов'язане з іншим діянням, зазначеним у статті 7(1), або з будь-яким злочином, що належить до юрисдикції Суду.[117]

Отже, ця вимога не обмежується зв'язком з іншими злочинами проти людяності: діяння, що становить воєнний злочин відповідно до статті 8, також може забезпечувати наявність необхідного зв'язку. Відповідно, переслідування не є альтернативою положенням про воєнні злочини, а може кваліфікуватися поряд із ними, охоплюючи сукупність заходів, кожен з яких окремо не досягає порогу, необхідного для кваліфікації як одного з прямо передбачених злочинів, разом із діяннями, які самостійно становлять серйозне порушення Женевських конвенцій або інший воєнний злочин. Якщо одне й те саме діяння відповідає елементам складу обох злочинів, допускається його сукупна правова кваліфікація за умови, що кожен зі злочинів містить істотно відмінний елемент складу.

102. Дискримінаційний елемент переслідування потребує особливої уваги. Стаття 7(2)(g) визначає переслідування як умисне та серйозне позбавлення основоположних прав усупереч міжнародному праву з огляду на належність особи до певної групи чи спільноти. Водночас Елементи злочинів вимагають, щоб виконавець обрав особу або осіб об'єктом посягання з огляду на їхню належність до певної групи чи спільноти або спрямував свої дії проти такої групи чи спільноти як такої, зокрема за національною, етнічною чи культурною ознакою.

Для цілей цього аналізу безпосереднє значення має національна ознака; ті самі діяння можуть також стосуватися етнічної та культурної ознак. Мовна ідентичність не зазначена окремо в статті 7(1)(h), проте може мати значення тією мірою, якою вона є складовою національної, етнічної або культурної ідентичності.[118] Із цього випливають три положення. По-перше, дискримінаційний умисел повинен стосуватися конкретного діяння, інкримінованого як переслідування, а не лише

[24]ширшого контексту, в якому таке діяння вчиняється. По-друге, діяння, які розглядаються як такі, що становлять переслідування, мають оцінюватися в контексті та з урахуванням їхнього сукупного впливу, а не кожне окремо. По-третє, спрямованість дій проти певної групи повинна встановлюватися з огляду на ідентичність цієї групи: заходи, які однаково застосовуються до дітей на території Російської Федерації, самі собою не доводять і не спростовують факту цілеспрямованого переслідування за національною ознакою. Відповідно, ключове питання полягає в тому, чи були діяння, які розглядаються як переслідування, спрямовані проти осіб з огляду на їхню українську національну, етнічну або культурну ідентичність. Отже, заходи, що стосуються української мови, українознавчих дисциплін, національної ідентичності або громадянства, можуть мати значення для такої оцінки. Однак їхня правова кваліфікація залежить від доказів щодо характеру відповідних діянь, ступеня їхньої тяжкості та наявності необхідного дискримінаційного умислу. Висновок Міжнародного суду ООН про те, що впровадження системи шкільної освіти в Криму поставило дітей українського етнічного походження в несприятливе становище, а також висновок Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) про наявність дискримінації за ознакою національного походження є наразі найбільш авторитетними правовими висновками щодо цього елемента.[119]

103. Діяння, які в цьому контексті можуть становити переслідування, можна конкретизувати. До них належать депортація та насильницьке переміщення дітей; нав'язування громадянства та внесення змін до записів актів цивільного стану; заміна системи освіти й обмеження навчання рідною мовою дитини; заміна навчальних програм на програми, спрямовані на витіснення національної ідентичності; залучення дітей до формувань або організацій, підпорядкованих окупаційній державі; проведення військової підготовки в межах системи освіти; а також застосування тиску чи пропаганди, спрямованих на забезпечення вступу до збройних сил окупаційної держави.

104. Ці діяння мають три різні форми співвідношення з положеннями про воєнні злочини. Депортація та насильницьке переміщення самостійно криміналізовані відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii). Примушування до військової служби, а також призов або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до національних збройних сил самостійно криміналізовані відповідно до статей 8(2)(a)(v), 8(2)(b)(xv) та 8(2)(b)(xxvi). Решта діянь не криміналізовані окремо, хоча кожне з них порушує певне зобов'язання окупаційної держави.

105. Переслідування охоплює всі три зазначені категорії. Якщо діяння самостійно становить воєнний злочин, воно може бути інкриміноване як такий злочин і водночас забезпечувати наявність зв'язку, необхідного відповідно до статті 7(1)(h). Якщо діяння не криміналізоване окремо, воно,

---

[93] *Id.* Articles 1–4 and 6(3). On pre-conscription notices issued from the age of sixteen and conscription on attaining eighteen in the occupied territories, *see* OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8, at Executive Summary, sections C–D.

[94] *Id.* Article 3(5), read with Articles 1, 2, and 3 of the Protocol and Articles 28 and 29 of the CRC.

[95] Human Rights Committee, *Mónaco de Gallicchio, on her behalf and on behalf of her granddaughter Ximena Vicario v. Argentina*, Communication No. 400/1990, UN Doc. CCPR/C/53/D/400/1990, views adopted 3 April 1995, finding violations of Articles 17, 23(1), and 24(1)–(2) in respect of the appropriation of a child and the falsification of her civil status, https://humanrts.umn.edu/undocs/vs40053e.pdf. *See also* International Covenant on Civil and Political Rights, Articles 18–20, 24, and 27.

[96] International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 21 December 1965, 660 U.N.T.S. 195, Articles 1(1), 5(e)(v), https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial.

[97] International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Article 13; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 13 on the right to education*, UN Doc. E/C.12/1999/10, 8 December 1999, para. 6, on availability, accessibility, acceptability, and adaptability, https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/d-general-comment-no-13-right-education-article-13-1999.

[98] Convention against Discrimination in Education, 14 December 1960, Articles 1, 3, and 5(1)(c), https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-against-discrimination-education. On the Russian Federation and Ukraine as parties, *see* OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8, at section I.C.

однак, може становити складову переслідування за умови його оцінки в сукупності з іншими діяннями. Отже, така правова кваліфікація не є альтернативою положенням про воєнні злочини, а становить засіб охоплення діянь, на які ці положення, розглянуті окремо, не поширюються.

106. Ц Стаття 6(e) Римського статуту, що відтворює положення статті II(e) Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, визначає насильницьку передачу дітей з однієї захищеної групи до іншої як акт геноциду.[120] Встановлено, що це заборонене діяння охоплює не лише фізичне переміщення дітей. У своїй доповіді щодо злочинів, вчинених проти єзидів, Незалежна міжнародна комісія з розслідування подій у Сирійській Арабській Республіці дійшла висновку, що переміщення хлопчиків-єзидів до навчально-тренувальних центрів, де їх реєстрували під новими іменами, позбавляли зв'язків із сім'ями та громадами й піддавали систематичній індоктринації та військовій підготовці, становило насильницьку передачу дітей до іншої групи.[121] Для притягнення до відповідальності необхідно довести наявність спеціального умислу знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу повністю або частково. За відсутності прямих доказів такого умислу його можна встановити на підставі систематичного характеру відповідних діянь, але лише за умови, що такий висновок є єдиним обґрунтованим висновком, який можна зробити на підставі наявних доказів.[122]

VI. Оцінка

107. У цьому розділі кожна категорія задокументованих діянь оцінюється відповідно до викладеної вище правової бази. Щодо кожної категорії оцінка здійснюється послідовно: спочатку з погляду міжнародного права прав людини (МППЛ), потім — права окупації і, нарешті, міжнародного кримінального права (МКП). В останньому пункті кожного підрозділу зазначається, які висновки підтверджуються наявними матеріалами.

108. Така послідовність потребує пояснення, оскільки метою цього аналізу є оцінка з погляду міжнародного кримінального права. Вона відображає характер наявних матеріалів, а не відносну важливість трьох галузей права. Задокументовані практики були виявлені переважно органами та механізмами захисту прав людини й оцінені ними на відповідність міжнародно-правовим документам у сфері прав людини. До таких органів і механізмів належать Комітет ООН з прав дитини, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Міжнародний суд ООН у межах провадження за Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД), Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) та місія Московського механізму. Підготовлені ними матеріали стали підґрунтям для висновків щодо дотримання застосовних зобов'язань у сфері прав людини, зокрема стосовно законодавчих та адміністративних заходів.[123] Перехід від цього вже сформованого масиву матеріалів до права окупації, а згодом — до більш суворих вимог міжнародного кримінального права дає змогу на кожному наступному етапі оцінки визначити, які правові питання вже охоплені наявними матеріалами, а щодо яких можуть знадобитися додаткові докази або висновки. Цей аналіз і надалі здійснюється з позиції міжнародного кримінального права; послідовність розгляду відображає поточний стан доказової бази.

Освіта та навчальні програми

109. З погляду міжнародного права прав людини заміна українських навчальних програм російськими, усунення навчання українською мовою та запровадження обов'язкового ідеологічного навчання порушують питання застосування статей 14, 28, 29 і 30 Конвенції про права дитини (КПД), статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП), статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) та Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. За стандартом, застосованим ЄСПЛ, обов'язковий щотижневий курс, спрямований на популяризацію державності та підтримки військовослужбовців, уніфіковані підручники з історії, що виправдовують збройну агресію проти України, а також наративи про майбутню перемогу над сучасним нацизмом, які поширюють учасники цієї війни, не викладаються в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб. Уповноважені органи вже дійшли відповідних висновків: Комітет ООН з прав дитини закликав припинити політизацію та мілітаризацію шкіл на окупованих територіях;[124] ЄСПЛ встановив існування адміністративної практики придушення викладання українською мовою та індоктринації в освіті;[125] а

[25]Міжнародний суд ООН встановив, що впровадження системи шкільної освіти поставило в несприятливе становище дітей українського етнічного походження, батьки яких бажали, щоб їхні діти навчалися українською мовою.[126]

110. З погляду права окупації повна заміна української системи освіти порушує питання застосування статті 43 Гаазького положення тією мірою, якою вона передбачає витіснення законодавства, чинного на окупованій території, яке окупаційна держава зобов'язана поважати, якщо до того немає абсолютних перешкод. Вона також порушує питання виконання позитивного зобов'язання, передбаченого статтею 50(1) Женевської конвенції IV (ЖК IV), щодо сприяння належному функціонуванню установ, призначених для догляду за дітьми та їхньої освіти. У Коментарі Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) 2025 року роз'яснюється, що окупаційна держава не повинна замінювати наявну систему освіти власними адміністративними структурами.[127] Тією мірою, якою навчання сприяє формуванню позитивного ставлення до служби у збройних силах Російської Федерації та представляє учасників війни як взірці для наслідування, воно підпадає під дію заборони, встановленої другим реченням статті 51(1), щодо пропаганди, спрямованої на забезпечення добровільного вступу на військову службу. Ця заборона поширюється на сам факт здійснення тиску або пропаганди й не залежить від того, чи призвели вони до фактичного вступу на військову службу.[128]

111. З погляду міжнародного кримінального права запровадженню навчальної програми не відповідає жоден окремий склад злочину. Таке діяння не належить до серйозних порушень, перелічених у статті 147, і не має відповідного положення у статті 8. Воно може оцінюватися як складова переслідування відповідно до статті 7(1)(h) за умови встановлення необхідного ступеня тяжкості та дискримінаційних елементів. Саме в цьому контексті освітні заходи мають найбільше значення, оскільки вони спрямовані безпосередньо проти української ідентичності та мови.

---

[99] International Covenant on Civil and Political Rights, Article 2(3); Human Rights Committee, *General Comment No. 31*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 26 May 2004, paras. 15–17, https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2004/52451; Convention on the Rights of the Child, *supra* note 79, at Articles 8(2) and 39.

[100] UNGA, Resolution 68/262*, Territorial integrity of Ukraine*, 27 March 2014, https://digitallibrary.un.org/record/767883; UNGA, Resolution 71/205, *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)*, 19 December 2016, https://docs.un.org/en/A/RES/71/205; UNGA, Resolution ES-11/1 Aggression against Ukraine, 2 March 2022, https://digitallibrary.un.org/record/3965290; *Case of Ukraine v. Russia (Re Crimea)*, Applications nos. 20958/14 and 38334/18, HUDOC database of the European Court of Human Rights, 25 June 2024, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139; European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, *supra* note 10.

[101] Convention (IV) respecting the Laws, *supra* note 84, at Article 42.

[102] UNGA, Resolution ES-11/1 *Aggression against Ukraine*, 2 March 2022, https://digitallibrary.un.org/record/3965290.

[103] Hague Convention (IV) 1907, *supra* note 84, at Article 43.

[104] *Id.* at Articles 45–46.

[105] Geneva Convention (IV), *supra* note 79, at Article 47.

[106] Id. at Article 50; ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, supra note 61, at commentary to Article 50.

[107] Geneva Convention (IV), supra note 79, at Article 24.

[108] Id. at Article 51; ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, supra note 68, at commentary to Article 51, paras. 3304, 3308.

[109] Id. at Article 147; ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention (2025), supra note 68, at commentary to Article 147.

[110] Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949, Article 27, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949.

[111] Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, Article 77, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977.

Додаткове питання, яке цей аналіз не вирішує, полягає в тому, чи може пропаганда, спрямована на забезпечення вступу на військову службу, за певних обставин бути складовою примушування осіб, які перебувають під захистом, до проходження військової служби, а не лише становити окреме порушення заборони, передбаченої статтею 51(1). У Коментарі зазначається, що достатньо інтенсивні форми тиску або пропаганди можуть становити примус. Для вирішення цього питання необхідне подальше розслідування кожної категорії діянь, зокрема збирання доказів щодо обставин, за яких в окремих випадках осіб спонукали до участі, а також характеру та ступеня будь-якого тиску чи примусу.

112. На підставі наявних матеріалів можна зробити такі висновки: оцінка з погляду міжнародного права прав людини підтверджується висновками трьох уповноважених органів, хоча обсяг і правові підстави цих висновків відрізняються. Оцінка з погляду права окупації ґрунтується переважно на статтях 43 і 50(1), застосування яких випливає безпосередньо з відповідних правових документів, а також на Коментарі МКЧХ. Застосування статті 51 залежить від того, чи підтверджується доказами виконання передбачених нею умов. Оцінка освітніх заходів як складової переслідування потребує подальшого розгляду ступеня їхньої тяжкості та сукупного впливу, дискримінаційної спрямованості, а також необхідних контекстуальних і суб'єктивних елементів складу злочину.

Громадянство та особистий статус

113. З погляду міжнародного права прав людини нав'язування російського громадянства та внесення змін до записів актів цивільного стану порушують питання застосування статей 7 і 8 КПД. Обумовлення доступу до медичної допомоги, освіти та соціальних виплат наявністю громадянства додатково порушує питання застосування статей 24, 28 і 26 відповідно, а також заборони дискримінації, закріпленої у статті 2. У випадках передачі дітей під опіку або їх усиновлення застосовуються статті 20 і 21. Комітет ООН з прав людини також визнав відповідно до статті 24 МПГПП право дитини на спеціальні заходи захисту за обставин, пов'язаних із фальсифікацією цивільно-правового статусу та затримкою відновлення її індивідуальності.[129]

114. З погляду права окупації стаття 50(2) забороняє окупаційній державі за будь-яких обставин змінювати особистий статус дітей. Стаття 45 Гаазького положення забороняє примушувати населення окупованої території присягати на вірність ворожій державі. Стаття 47 ЖК IV передбачає, що жодні зміни, внесені до установ або органів управління території, а також жодна анексія не позбавляють осіб, які перебувають під захистом, гарантій, передбачених Конвенцією. Відповідно, формальне надання російського громадянства внаслідок окупації або анексії не позбавляє відповідних дітей захисту, гарантованого Конвенцією.[130]

115. З погляду міжнародного кримінального права зміна особистого статусу сама собою не становить окремого злочину, прямо передбаченого відповідними положеннями. Водночас вона може становити складову переслідування та має значення для злочинів депортації й насильницького переміщення, які вже є предметом судових проваджень, оскільки може свідчити про постійний характер переміщення та умисел, з яким його було здійснено.[131]

116. На підставі наявних матеріалів можна зробити такі висновки: нормативно-правові акти, що передбачають нав'язування громадянства та обумовлюють доступ до послуг його наявністю, задокументовані. Додаткові докази щодо їх застосування стосовно дітей, зокрема обставин, за яких нав'язувалося громадянство та вносилися зміни до записів актів цивільного стану, сприятимуть оцінці відповідних діянь з погляду міжнародного кримінального права. Щодо переслідування відповідна оцінка має охоплювати ступінь тяжкості будь-якого позбавлення прав, дискримінаційну спрямованість, а також контекстуальні та суб'єктивні елементи складу злочину, передбачені статтею 7. Щодо депортації або насильницького переміщення докази повинні підтверджувати наявність елементів складу конкретного злочину, зокрема, у відповідних випадках, незаконного та примусового переміщення.

Молодіжні організації та структури

117. З погляду міжнародного права прав людини залучення дітей до військово-патріотичних структур

[26]порушує питання застосування статей 12, 14, 15, 29 і 30 Конвенції про права дитини (КПД), а також статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП). У випадках, коли участь у відповідних структурах витісняє участь дитини в культурному та мовному житті її власної громади, поряд із загальними гарантіями захисту права на освіту та свободи совісті застосовуються також права дітей, які належать до національних і мовних меншин.

118. З погляду права окупації друге речення статті 50(2) Женевської конвенції IV (ЖК IV) передбачає, що окупаційна держава за жодних обставин не може залучати дітей до формувань або організацій, підпорядкованих їй. Ця заборона не передбачає винятків, пов'язаних зі згодою дитини, згодою батьків або військовою необхідністю, і не обмежується формуваннями, що входять до складу збройних сил.[132] Отже, її застосування до «Юнармії», «Руху перших», кадетських класів і центрів «Воїн» залежить передусім від двох питань: чи підпорядкована кожна відповідна структура окупаційній державі та чи були діти залучені до неї в розумінні зазначеного положення. Створення, фінансування та керівництво цими структурами на федеральному рівні задокументовані. Водночас механізми зарахування дітей на окупованих територіях до цих структур, а також ступінь підпорядкованості кожної з них окупаційним органам влади потребують встановлення на підставі конкретних доказів.

119. З погляду міжнародного кримінального права стаття 8(2)(b)(xxvi) застосовується до призову або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до національних збройних сил або їх використання для активної участі у воєнних діях. Задокументований призов на окупованих територіях здійснюється після досягнення особами вісімнадцятирічного віку. Кадетські класи, до яких можуть зараховувати дітей починаючи з першого класу, підпадатимуть під дію цього положення лише за умови, що докази підтверджують призов або вербування таких дітей до національних збройних сил чи їх використання для активної участі у воєнних діях. Самі собою зв'язок зі збройними силами, нагляд з їхнього боку або підпорядкування їм не є достатніми для виконання цієї вимоги. В інших випадках залучення дітей до молодіжних структур може оцінюватися як складова переслідування.

120. На підставі наявних матеріалів можна зробити такі висновки: існування, фінансування та керівництво цими структурами на федеральному рівні підтверджуються офіційними та іншими

---

[112] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at section V.A, on the existence of an international armed conflict and of occupation and the resulting applicability of the law of occupation, https://odihr.osce.org/sites/default/files/documents/official_documents/2026/07/odgal0034c1%20ODIHR%20NV%20201-2026%20with%20MM%20Report.pdf.

[113] Rome Statute, supra note 3, at Article 8(2)(b)(xxvi); OHCHR, The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra note 23, at 19; OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at 51–52, 78–79, 86–87, 102.

[114] Rome Statute, supra note 3, at Articles 8(2)(a)(v) and 8(2)(b)(xv); Geneva Convention (IV), supra note 79, at Articles 51 and 147. Article 51 prohibits the occupying power from compelling protected persons to serve in its armed or auxiliary forces and provides that no pressure or propaganda aimed at securing voluntary enlistment is permitted. Hague Regulations, Articles 43 and 45, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907;
ICJ, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Advisory Opinion), 9 July 2004, para. 89, on the customary character of the Hague Regulations, https://www.icj-cij.org/case/131; ICJ, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda) (Merits), Judgment of 19 December 2005, para. 217, https://www.icj-cij.org/case/116.

[115] ICC, Elements of Crimes, supra note 3, at Article 8(2)(a)(v).

[116] Rome Statute, supra note 3, at Article 7(1) and (2)(a). On the administration, delivery, and funding of the policy by State and State-affiliated actors, see OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at Executive Summary, section F.

[117] Rome Statute, supra note 3, at Article 7(1)(d), (h), and (i); ICC, Elements of Crimes, supra note 3, at Article 7(1)(h); ICJ, Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation) (Merits), Judgment of 31 January 2024, paras. 338–370, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-00-en.pdf [hereinafter Application of International Convention for Suppression of Financing Terrorism].

джерелами. Також встановлено факт їхньої діяльності на окупованій території України, зокрема участі в них українських дітей. Ці рухи діють на всій території Російської Федерації та не були створені виключно для дітей з окупованих територій. Тому для підтвердження дискримінаційного елемента переслідування необхідні докази, що стосуються особливостей їхньої діяльності саме щодо українських дітей. Для застосування статті 50(2) необхідні докази щодо механізмів зарахування дітей до цих структур, а також інституційних зв'язків між кожною структурою та окупаційними органами влади.

Військова підготовка, табори та клуби

121. З погляду міжнародного права прав людини навчання дітей поводженню зі зброєю, проведення тактичних навчань і підготовка з керування безпілотними літальними апаратами в межах освітніх або організованих навчально-тренувальних програм порушують питання застосування статті 29 КПД. У випадках, коли участь у таборах передбачає розлучення дітей із батьками всупереч їхній волі або іншим чином призводить до свавільного чи незаконного втручання в сімейне життя, також можуть застосовуватися статті 9 і 16.

122. З погляду права окупації проведення практичної військової підготовки в межах обов'язкової шкільної освіти, а також у структурах, створених окупаційною державою, порушує питання застосування статей 43 і 50, а у випадках, коли така підготовка спрямована на майбутнє проходження військової служби, — другого речення статті 51(1). У випадках вивезення дітей з окупованих територій до таборів у Російській Федерації також застосовуються стаття 49 ЖК IV та відповідні норми, що регулюють депортацію й насильницьке переміщення, залежно від обставин такого вивезення.

123. З погляду міжнародного кримінального права військова підготовка сама собою не становить окремого злочину, прямо передбаченого відповідними положеннями, якщо вона не є призовом або вербуванням у розумінні статті 8(2)(b)(xxvi) чи використанням дітей у воєнних діях. У випадках, коли дітей віком до п'ятнадцяти років використовують для збирання інформації або виконання інших функцій, пов'язаних зі збройним конфліктом, може застосовуватися положення щодо «використання їх для активної участі у воєнних діях», що потребує окремого дослідження.

124. На підставі наявних матеріалів можна зробити такі висновки: існування мережі таборів і зміст програм, які в них реалізуються, задокументовані в узагальненому вигляді. Для встановлення складу будь-якого кримінального злочину необхідно ідентифікувати конкретних дітей, визначити характер підготовки, яку вони проходили, а також встановити осіб, відповідальних за її проведення.

Шлях до призову на військову службу

125. З погляду міжнародного права прав людини постановка на допризовний облік із шістнадцятирічного віку та призов на військову службу після досягнення вісімнадцяти років порушують питання застосування Факультативного протоколу щодо участі дітей у збройних конфліктах, який вимагає, щоб вербування осіб віком до вісімнадцяти років не здійснювалося примусово або під тиском, і забороняє обов'язковий призов осіб, які не досягли цього віку.

126. З погляду права окупації стаття 51 забороняє окупаційній державі примушувати осіб, які перебувають під захистом, до служби у своїх збройних або допоміжних силах. Ця заборона не встановлює жодного вікового порогу й однаковою мірою поширюється на осіб, які досягли повноліття в умовах окупації. Стаття 47 зберігає за такими особами статус осіб, які перебувають під захистом, незалежно від надання їм російського громадянства.

127. З погляду міжнародного кримінального права статті 8(2)(a)(v) та 8(2)(b)(xv) застосовуються до примушування до військової служби, а відповідне серйозне порушення передбачене статтею 147. Елементи злочинів для обох складів вимагають наявності примусу шляхом вчинення певної дії або погрози. Тривала мілітаризована освіта, пропаганда, адміністративний тиск і погрози можуть становити важливий контекст для встановлення того, чи було подальше проходження військової служби справді добровільним або примусовим. Однак самі собою такі заходи не є достатніми для

[27]встановлення складу жодного з цих злочинів.

128. На підставі наявних матеріалів можна зробити такі висновки: нормативно-правова база, що встановлює вимоги щодо призову на військову службу, задокументована. Для встановлення воєнного злочину, пов'язаного з примушуванням до військової служби або участі у воєнних діях, необхідні докази щодо осіб, стосовно яких вчинялися відповідні діяння, їхнього правового статусу, обставин їхнього призову або проходження військової служби, а також дій чи погроз, які, як стверджується, становили примус. Подальше розслідування має бути зосереджене насамперед на особах, які в дитячому віці зазнали впливу заходів, описаних у цьому аналізі, а після досягнення вісімнадцятирічного віку підпали під вимоги Російської Федерації щодо проходження військової служби. Такі випадки можуть дати змогу дослідити зв'язок між мілітаризацією в дитячому віці та подальшим примушуванням до військової служби. Становище осіб, які брали участь у воєнних діях проти України, порушує додаткові питання, які не розглядаються в межах цього аналізу.

VII. Підстави для проведення розслідування

129. Практики, задокументовані в цьому аналізі, порушують питання дотримання зобов'язань відповідно до міжнародного права прав людини (МППЛ), права окупації та міжнародного кримінального права (МКП). Ці галузі права передбачають істотно різні стандарти, а встановлення міжнародної кримінальної відповідальності вимагає доказування за значно суворішим стандартом, ніж той, що застосовується до висновків моніторингових органів або встановлення відповідальності держав. Подальша оцінка здійснюється з урахуванням цих відмінностей.

130. Зобов'язання у сфері прав людини застосовуються до законодавчих та адміністративних заходів як таких. Нормативно-правові акти, що встановлюють російську систему освіти на окупованих територіях, вимоги до навчальних програм, заходи щодо громадянства та нормативну базу діяльності військово-патріотичних організацій, перебувають у відкритому доступі. Уповноважені органи вже сформулювали висновки щодо низки цих практик відповідно до застосовних міжнародно-правових документів у сфері прав людини.

131. Ті самі заходи також підпадають під дію права окупації. У Доповіді Московського механізму 2026 року зроблено висновок, що Російська Федерація незаконно трансформувала систему освіти, примушувала дітей брати участь у формуваннях, підпорядкованих окупаційній державі, змінювала їхній особистий статус та індивідуальність, а також застосовувала заборонений тиск із метою примушування до присяги на вірність. У доповіді також зазначено, що ці практики можуть становити злочин проти людяності у формі переслідування.[133]

132. Встановлення міжнародної кримінальної відповідальності вимагає доведення визначених елементів складу злочину щодо конкретно встановлених діянь та осіб за значно суворішим стандартом, ніж той, що застосовується до висновків моніторингових органів або встановлення

---

[118] Rome Statute, *supra* note 3, at Articles 7(1)(h) and 7(2)(g); ICC, *Elements of Crimes*, *supra* note 3, at Article 7(1)(h), elements 2–3; ICJ, *Application of International Convention for Suppression of Financing Terrorism*, *supra* note 117, at paras. 354–56, especially para. 355.

[119] Rome Statute, *supra* note 3, at Articles 7(1)(h) and 7(2)(g); ICC, *Elements of Crimes*, *supra* note 3, at Article 7(1)(h), elements 1–3. On the requirement that discriminatory intent relate to the specific conduct charged, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), *Prosecutor v. Krnojelac*, Case No. IT-97-25-T, Trial Judgment, 15 March 2002, paras. 435–436, https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-97-25#trialJudgement; on assessment of persecutory acts in context and cumulatively, *see* ICTY, *Prosecutor v. Stakić*, IT-97-24-T, Trial Judgment, 31 July 2003, paras. 733–736, https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2003/40192; and *see* ICC, *Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud*, ICC-01/12-01/18, Trial Judgment, 26 June 2024, paras. 1201–1211, especially paras. 1203–1205, https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/18-2594-red. On the determinations referred to, *see* ICJ, *Application of International Convention for Suppression of Financing Terrorism*, *supra* note 117, at paras. 338–370; European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, *supra* note 10.

відповідальності держав. Задокументовані практики створюють вагомі підстави для проведення ґрунтовного та всебічного розслідування, спрямованого на встановлення цих елементів. Матеріали, зібрані на сьогодні, були підготовлені переважно для цілей моніторингу та адвокаційної діяльності, без доступу до окупованих територій. Перетворення цих матеріалів на докази, придатні для використання в кримінальному провадженні, є окремим завданням, яке досі не було реалізоване в масштабах, що відповідають характеру та обсягу відповідних діянь. Їх використання в кримінальних провадженнях потребуватиме подальшого формування доказової бази, зокрема перевірки достовірності, встановлення відповідальних осіб і збирання доказів зв'язку між ними та відповідними діяннями,[134] де це необхідно.

133. Переслідування за національною ознакою становить правову основу, яка найкраще дає змогу охопити відповідні діяння в їхній сукупності та контексті, а не розглядати їх як низку ізольованих заходів. Відповідно, ця кваліфікація заслуговує на особливу увагу під час розслідування. Окремі склади злочинів охоплюють конкретні діяння, причому кожен із них передбачає елементи, які виокремлюють певний захід із загальної послідовності дій, частиною якої він є. Натомість переслідування дає змогу оцінювати заходи в сукупності та контексті й може охоплювати діяння, значення яких зумовлене передусім їх поєднанням, повторюваністю та тривалістю. До таких діянь належать зміна змісту навчальних програм, нав'язування громадянства, інтеграція дітей до структур, підпорядкованих окупаційній державі, нормалізація військової служби та формування передумов для подальшого призову. У цьому контексті показовими є післявоєнні судові процеси щодо політики германізації. Їхнє значення полягає не в тотожності історичних і сучасних обставин, а в тому, що вони демонструють доказове значення розгляду вилучення дітей, зміни їхньої ідентичності, придушення сімейних і національних зв'язків, повторної соціалізації та інтеграції до інституцій окупаційної держави як взаємопов'язаних складових ширшої політики асиміляції.

134. Під час розслідування, спрямованого на встановлення підстав для такої правової кваліфікації, особливу увагу доцільно приділити чотирьом питанням:

- ідентифікації конкретних дітей, які зазнали впливу відповідних практик, та встановленню заходів, застосованих до кожної з них;
- збиранню доказів примусу в окремих випадках, зокрема від дітей, яких було повернуто, та сімей, які залишили окуповані території;
- документуванню зв'язків між молодіжними організаціями, кадетськими структурами, навчально-тренувальними центрами та органами влади окупаційної держави, а також механізмів зарахування дітей до цих структур;
- збиранню доказів щодо того, чи застосовуються ці заходи саме до українських дітей і яким чином, що має істотне значення для встановлення дискримінаційного елемента.

135. Ще два питання потребують самостійного розслідування. Перше полягає у встановленні того, чи використовували дітей віком до п'ятнадцяти років для збирання інформації або виконання інших пов'язаних зі збройним конфліктом функцій, які становлять активну участь у воєнних діях. Це має значення для застосування статті 8(2)(b)(xxvi). Друге стосується становища групи осіб, які зазнали впливу зазначених заходів у дитячому віці, згодом досягли повноліття та підпали під вимоги Російської Федерації щодо проходження військової служби, зокрема осіб, яких уже було призвано.

136. Три додаткові питання потребують документування, перш ніж можна буде розглянути пов'язані з ними правові аспекти. Перше стосується шкоди, заподіяної постраждалим дітям. Воно охоплює довгострокові психологічні, соціальні, розвиткові та освітні наслідки цих практик у конкретно встановлених випадках, а також шкоду, спричинену розмиванням або трансформацією української національної ідентичності, зокрема розривом сімейних, громадських і мовних зв'язків. Документування має спиратися на свідчення повернутих дітей, сімей, які залишили окуповані території, а також на відповідні наукові дослідження та експертні оцінки. Воно також повинно охоплювати передбачувані наслідки відповідних діянь у випадках, коли такі наслідки настали, зокрема призов до збройних сил окупаційної держави, участь у воєнних діях, поранення, загибель і потрапляння в полон. Такі докази мають значення для встановлення елемента тяжкості переслідування, оцінки тяжкості відповідних діянь, а також визначення категорій шкоди, за яку

[28]може вимагатися відшкодування.

137. Друге питання стосується інституційних структур, через які реалізуються відповідні практики, зокрема вертикалі підпорядкування, джерел фінансування та процесів ухвалення рішень, а також функцій, які виконують у цих структурах конкретно встановлені посадові особи. Під час документування необхідно розмежовувати рівні, на яких здійснюються відповідні практики: осіб, які розробляють або санкціонують відповідну політику; осіб, які керують установами, таборами, освітніми структурами та молодіжними рухами, через які вона реалізується; осіб, які організовують або забезпечують реалізацію окремих програм; а також осіб, які безпосередньо впроваджують відповідні заходи. Встановлення зв'язку між конкретними особами та конкретними діяннями на кожному із цих рівнів, разом із доказами, що стосуються суб'єктивного елемента складу злочину, є передумовою для будь-якої оцінки індивідуальної кримінальної відповідальності та можливих форм такої відповідальності. Така оцінка не може бути здійснена до встановлення основних діянь та осіб, відповідальних за їх вчинення, і відрізнятиметься залежно від судового органу, в якому здійснюватиметься провадження.

138. Третє питання стосується доказів, безпосередньо спрямованих на встановлення елементів складу злочинів. Щодо кожної практики необхідні докази, здатні підтвердити об'єктивні та суб'єктивні елементи потенційних злочинів, а також докази щодо ступеня тяжкості, сукупного впливу та дискримінаційної спрямованості діянь у конкретно встановлених випадках. Елементи, які потребують доведення, визначені в цьому аналізі. Наразі бракує саме доказів, спрямованих на їх встановлення, а не додаткового аналізу застосовного права.

139. Четверте питання стосується контекстуального елемента. Стаття 7 вимагає, щоб перелічені в ній діяння вчинялися в межах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення, відповідно до державної чи організаційної політики або на її виконання. Відповідно, документування має бути спрямоване на встановлення показників, на підставі яких можна довести наявність цього елемента, зокрема:

- послідовно ухвалених законодавчих і нормативних актів, за допомогою яких відповідні практики запроваджувалися та поширювалися;
- інституційних структур, створених для їх реалізації, та бюджетних асигнувань, виділених цим структурам;
- географічного охоплення заходів на окупованих територіях і послідовності їх застосування;
- масштабів участі та їхньої динаміки з часом;
- участі федеральних органів влади на відміну від місцевих;
- ступеня координації між органами управління освітою, молодіжною політикою та обороною.

Поступовий розвиток відповідної нормативної бази, описаний у пункті 63, має значення для цієї

---

[120] Rome Statute, *supra* note 3, at Article 6(e); Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, 78 UNTS 277, Article II(e), https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide.

[121] UN Human Rights Council, *"They came to destroy": ISIS Crimes Against the Yazidis*, UN Doc. A/HRC/32/CRP.2, 15 June 2016, paras. 94, 96, 147–148. *See* Cécile Aptel, *Atrocity Crimes, Children and International Criminal Courts: Killing Childhood* (Routledge, 2023), pp. 67–68.

[122] ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)* (Merits), 26 February 2007, para. 373, https://www.icj-cij.org/case/91; ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)* (Merits), 3 February 2015, para. 148, https://www.icj-cij.org/case/118.

[123] Committee on the Rights of the Child, *Concluding Observations, supra* note 88, at paras. 45–46; ICJ, *Application of the International Convention for Suppression of Financing of Terrorism, supra* note 117, at paras. 338–70, especially para. 370; European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, *supra* note 10; OHCHR, *The Impact of the Armed Conflict and Occupation on Children's Rights in Ukraine, supra* note 23; OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8.

оцінки. Значну частину таких матеріалів можна отримати без доступу до окупованих територій.

140. Щодо зазначеної вище групи осіб інформація, якою володіє Офіс Генерального прокурора України (ОГП), про осіб, які на момент початку окупації були дітьми, а згодом проходили службу у збройних силах Російської Федерації, зокрема тих, хто потрапив у полон або здався в полон, могла б істотно сприяти оцінці процесу переходу від мілітаризації в дитячому віці до призову на військову службу.

VIII. Відповідальність і запобіжні заходи

141. Механізми, розглянуті в цьому розділі, слугують двом різним цілям. Механізми стримування орієнтовані на майбутнє та спрямовані на запобігання подальшим порушенням і зміну розрахунків осіб, відповідальних за їх вчинення. До них належать мандати зі встановлення фактів і документування, моніторинг з боку органів Ради Європи, цільові обмежувальні заходи та механізми системного збереження доказів. Механізми притягнення до відповідальності мають ретроспективний характер і спрямовані на встановлення індивідуальної кримінальної відповідальності або відповідальності держави за вже вчинені порушення.

Деякі інструменти слугують обом цілям.

Ситуація щодо України

142. Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт у зв'язку з незаконною депортацією та незаконним переміщенням дітей на підставі статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту.[135] Ці положення стосуються переміщення дітей. Відповідно, діяння, пов'язані із системою освіти, молодіжними організаціями, військово-патріотичними програмами та підготовкою, а також заходами, що впливають на громадянство та ідентичність, наразі не є предметом обвинувачення в жодному судовому органі. Ордери на арешт досі не виконані. Водночас приєднання України до Римського статуту змінює ситуацію щодо принципу комплементарності та підвищує значення національних проваджень.[136] Як держава-учасниця, Україна тепер здійснює свої провадження в межах правової системи, встановленої Статутом, а не паралельно з нею. Відповідно, національне розслідування та кримінальне переслідування за ці практики безпосередньо впливають на оцінку прийнятності справ. Заява, зроблена відповідно до статті 124, стосується воєнних злочинів, імовірно вчинених громадянами України, і не впливає на діяння, що розглядаються в цьому аналізі. Суд може ухвалювати обвинувальні вироки та постановляти рішення про відшкодування шкоди, однак для цього необхідні перебування обвинуваченого під вартою та висунення обвинувачень, які охоплюють відповідні діяння.

143. Міжнародний суд ООН встановив порушення щодо шкільної освіти українською мовою в Криму в межах провадження, яке не охоплювало питання компенсації.[137]

Провадження за Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього й надалі стосується вимоги України про визнання того, що вона не порушила Конвенцію, а також зустрічних вимог, які Суд визнав прийнятними в грудні 2025 року. Оскільки КПД не містить положення про передачу спорів на розгляд Суду, наразі відсутні інші можливості звернення до нього. Відповідно, вже ухвалений висновок має значення як встановлений факт, а не як механізм отримання правового захисту.

144. ЄСПЛ встановив існування адміністративних практик придушення української мови в школах, індоктринації в освіті, а також переміщення дітей до Російської Федерації та сприяння їхньому усиновленню на її території.[138] Встановлення адміністративної практики, на відміну від висновків щодо окремих випадків, підтверджує систематичний характер відповідних діянь. Часова юрисдикція Суду обмежується 16 вересня 2022 року й не поширюється на заходи, ухвалені після цієї дати. Ці висновки мають доказове значення для встановлення систематичного характеру діянь. Водночас Суд не може розглядати заходи, ухвалені після 16 вересня 2022 року, а нагляд за виконанням його рішень покладається на Комітет міністрів Ради Європи.

145. Механізми ООН у сфері прав людини зібрали значний масив матеріалів. Комісія дійшла висновку, що депортація та насильницьке переміщення дітей разом із їхнім насильницьким зникненням

[29]становлять злочини проти людяності.[139] Ці механізми формулюють авторитетні висновки, однак не мають власних механізмів примусового виконання. Відповідно, їхня основна цінність полягає в доказовому значенні. У межах чинних механізмів звітності збройні сили Російської Федерації включені до додатків щорічної доповіді Генерального секретаря ООН про дітей і збройні конфлікти за вбивства та каліцтва дітей, а також напади на школи й лікарні, проте не за вербування та використання дітей, незважаючи на підтверджені випадки такого використання протягом того самого періоду.[140] Значення цих механізмів можна було б посилити шляхом перевірки матеріалів щодо мілітаризації та індоктринації за стандартами, які наразі застосовуються до випадків переміщення дітей, а також шляхом застосування чинного критерію вербування та використання дітей до вже наявних доказів.

146. Універсальна юрисдикція та національні провадження дають змогу охопити адміністративний і оперативний рівні, на яких реалізуються відповідні практики. Персональні імунітети, як правило, перешкоджатимуть здійсненню проваджень щодо осіб, уже зазначених у чинних ордерах на арешт.[141] У найближчій перспективі такі провадження, найімовірніше, сприятимуть проведенню структурних розслідувань і збереженню доказів, а не безпосередньому судовому розгляду. Спільна слідча група, діяльність якої координується через Євроюст, розслідує основні міжнародні злочини, а з березня 2026 року приділяє додаткову увагу незаконному переміщенню та депортації українських дітей. Держави-учасниці проводять власні національні розслідування та обмінюються доказами через цю групу. Міжнародна база даних доказів основних міжнародних злочинів (CICED) забезпечує збереження та аналіз доказів таких злочинів для їх використання компетентними органами держав-учасниць.[142]

---

[124] Committee on the Rights of the Child, *Concluding Observations*, *supra* note 88, at paras. 39–40, 45(h), and 46.
[125] European Court of Human Rights, *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, *supra* note 10, finding administrative practices of suppressing the Ukrainian language in schools between 11 May 2014 and 16 September 2022 and indoctrinating schoolchildren between 24 February and 16 September 2022, in violation of Article 2 of Protocol No. 1; *see also Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia* (Grand Chamber), App nos. 43370/04, 8252/05, and 18454/06, 19 October 2012, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-7212; OSCE, Moscow Mechanism Report, *supra* note 8, at 111–112.
[126] International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, *supra* note 96, at Articles 2(1)(a) and 5(e)(v); ICJ, *Application of the International Convention for Suppression of Financing Terrorism, supra* note 117, at paras. 338–370, particularly para. 370.
[127] Hague Convention (IV), *supra* note 84, at Article 43; Geneva Convention (IV), *supra* note 79, at Article 50(1); ICRC, *Commentary on the Fourth Geneva Convention*, *supra* note 61, at Article 50, paras. 3260–61.
[128] Geneva Convention (IV), *supra* note 79, at Article 51(1); ICRC, *Commentary on the Fourth Geneva Convention*, *supra* note 61, at Article 51, para. 3308.
[129] Convention on the Rights of the Child, *supra* note 79, at Articles 2, 7–8, 20–21, 24, 26, 28; *Mónaco de Gallicchio, on her behalf and on behalf of her granddaughter Ximena Vicario v. Argentina*, *supra* note 95, at paras. 10.3–10.5.
[130] Geneva Convention (IV), *supra* note 79, at Articles 47, 50(2); Hague Convention (IV), *supra* note 84, at Article 45.
[131] Rome Statute, *supra* note 3, at Articles 7(1)(d), 7(1)(h), 7(2)(d), 7(2)(g); ICC, *Elements of Crimes*, *supra* note 3, at Articles 7(1)(d), 7(1)(h).
[132] Geneva Convention (IV), *supra* note 79, at Article 50(2); ICRC, *Commentary on the Fourth Geneva Convention*, *supra* note 61, at Article 50, paras. 3271–73. У Коментарі зазначається, що ця заборона поширюється як на добровільне, так і на примусове залучення дітей до організацій, охоплює організації незалежно від їхніх функцій або цілей та не допускає жодних винятків чи відступів від її застосування.
Крім того, у Коментарі роз'яснюється, що організація не обов'язково повинна мати військовий характер: спортивні, культурні та соціальні організації також можуть підпадати під дію статті 50(2), якщо вони підпорядковані окупаційній державі.
[133] OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8, at Executive Summary.
[134] Докази зв'язку (linkage evidence) — це докази, які встановлюють причинно-наслідкові зв'язки та зв'язки, пов'язані з участю у вчиненні заборонених діянь, між такими діяннями та особами, які несуть за них найбільшу відповідальність.

В Україні ОГП повідомив про підозру у зв'язку з організацією військово-патріотичного молодіжного руху, до якого було залучено приблизно 6 000 дітей.[143]

Ці провадження охоплюють адміністративний та оперативний рівні й, найімовірніше, сприятимуть структурним розслідуванням і збереженню доказів. Їхньому подальшому просуванню сприяла б передача матеріалів справ, структурованих відповідно до вимог юрисдикцій, які з найбільшою ймовірністю можуть здійснювати відповідні провадження.

147. Механізми надання компенсації все ще перебувають на етапі формування. Реєстр збитків приймає заяви за категоріями, що охоплюють насильницьке переміщення або депортацію дітей, а також втрату доступу до освіти. Міжнародна компенсаційна комісія розглядатиме заяви після початку своєї діяльності, тоді як компенсаційний фонд ще належить створити.[144] Шкода, пов'язана безпосередньо зі зміною ідентичності, індоктринацією та довгостроковими наслідками для розвитку дітей, може бути не повністю охоплена категоріями, орієнтованими на насильницьке переміщення або депортацію та втрату доступу до освіти. Питання компенсації залишається відкритим. Для забезпечення визнання шкоди, розглянутої в цьому аналізі, необхідно прямо включити її до категорій заяв про відшкодування збитків, поки процес визначення цих категорій ще триває.

148. Описані вище механізми забезпечують збереження й аналіз доказів та підтримують національні розслідування. Водночас механізми, здатні перетворювати таку документацію на матеріали справ, підготовлені для конкретного судового органу, наразі існують лише щодо одного злочину. Стосовно злочину агресії Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії (ICPA), який також діє при Євроюсті, координує шість національних розслідувань і готує пакет матеріалів справи для передачі Спеціальному трибуналу.[145] Наразі не існує аналогічної слідчої структури щодо злочинів проти дітей, зокрема ширших практик мілітаризації та індоктринації, розглянутих у цьому аналізі.

Порівняльний досвід

149. Кримінальна відповідальність і відшкодування шкоди в МКС. У справі Лубанги після засудження за вербування та призов дітей віком до п'ятнадцяти років і їх використання у воєнних діях було ухвалено рішення про відшкодування шкоди. Розмір відповідальності було визначено в сумі 10 мільйонів доларів США, а виплати здійснювалися через Цільовий фонд для потерпілих на користь приблизно 2 500 бенефіціарів, із яких 2 100 були колишніми дітьми-солдатами.[146]

Ця послідовність є показовою, як і труднощі, що виникли під час її реалізації: засудженого було визнано неплатоспроможним, а виплати фінансувалися за рахунок добровільних внесків.

150. Відшкодування шкоди в Міжнародному суді ООН. У справі «Збройна діяльність на території Конго» Уганду було зобов'язано виплатити 325 мільйонів доларів США п'ятьма щорічними платежами, з яких 225 мільйонів доларів США становила компенсація за шкоду, заподіяну особам.[147] Не маючи можливості встановити кількість завербованих дітей, оскільки наведені Суду оцінки коливалися від 600 до понад 30 000, Суд присудив компенсацію в межах загальної суми, а не відмовив у ній через недостатність доказів. Це підтверджує, що невизначеність щодо сукупних кількісних показників не обов'язково перешкоджає присудженню компенсації.

151. Регіональний захист прав людини. У справі «Катан та інші» Велика палата ЄСПЛ встановила, що придушення навчання молдовською мовою де-факто органами влади Придністров'я порушувало право на освіту, визнала Російську Федерацію відповідальною з огляду на її постійну підтримку цих органів влади та присудила справедливу сатисфакцію окремим заявникам.[148] Отже, освітня політика, що реалізується через підпорядковану адміністрацію, може бути поставлена у відповідальність державі, яка підтримує таку адміністрацію.

152. Національні провадження та відновлення ідентичності. В Аргентині систематичне незаконне привласнення дітей осіб, які зазнали насильницького зникнення, призвело як до ухвалення обвинувальних вироків, так і, окремо, до створення інституційної системи відновлення ідентичності. Ця система включала національний банк генетичних даних, державний орган, уповноважений призначати проведення генетичних досліджень, індекс встановлення спорідненості між дідусями, бабусями та онуками, а також повноваження суду отримувати

[30]генетичний матеріал неінвазивним способом у випадках, коли повнолітня особа відмовляється від його надання.[149] Було відновлено ідентичність понад ста осіб. Обидва напрями діяльності розвивалися паралельно, причому саме другий забезпечив можливість возз'єднання сімей.

153. Збереження доказів для майбутніх проваджень. Міжнародний, неупереджений і незалежний механізм щодо Сирії (IIIM) було створено для збирання, систематизації, збереження та аналізу доказів, а також підготовки матеріалів справ для національних, регіональних і міжнародних судових органів. Таким чином, він спрямований на усунення поширеного розриву між документуванням порушень і формуванням доказової бази, придатної для кримінального переслідування.[150]

Водночас протилежний досвід Ємену, де діяльність Групи видатних експертів було припинено у 2021 році, свідчить про те, що встановлення фактів у межах відповідного мандата не обов'язково

---

[135] ICC, *Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants*, 17 March 2023, founded on Rome Statute arts 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii), icc-cpi.int; Rome Statute, *supra* note 3.
[136] Ukraine deposited its instrument of ratification of the Rome Statute on 25 October 2024, the Statute entering into force for Ukraine on 1 January 2025, when it became the 125th State Party, icc-cpi.int. Ukraine deposited a declaration under Article 124 by which, for seven years following entry into force, it does not accept the Court's jurisdiction over crimes under Article 8 where the crime is alleged to have been committed by its nationals, coalitionfortheicc.org. Ukraine had previously accepted jurisdiction by declarations under Article 12(3).
[137] ICJ, *Application of the International Convention for Suppression of Financing of Terrorism, supra* note 117, at para 369 and *dispositif*, finding violations of Articles 2(1)(a) and 5(e)(v) of the latter Convention in respect of the implementation of school education in the Ukrainian language in Crimea; further holding that the relevant legislative and other practices constituted a pattern of racial discrimination because they applied to children of Ukrainian ethnic origin whose parents wished them to be instructed in Ukrainian, did not merely concern individual cases, and appeared intended to produce structural change in the educational system.
[138] European Court of Human Rights, Ukraine and the Netherlands v. Russia, supra note 10 (establishing administrative practices of suppressing the Ukrainian language in schools from 11 May 2014 to 16 September 2022; indoctrinating schoolchildren from 24 February to 16 September 2022; and transferring Ukrainian children to the Russian Federation and facilitating their adoption there from June 2014 to 16 September 2022); European Court of Human Rights (Grand Chamber), Ukraine v. Russia (re Crimea), App nos 20958/14 and 38334/18, 25 June 2024, hudoc.echr.coe.int.
[139] UN, Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, UN Doc. A/HRC/61/61, 12 March 2026; "I am still looking for my daughter:" crimes against humanity committed by Russian authorities against children from Ukraine, UN Doc. A/HRC/61/CRP.8, 12 March 2026, ohchr.org; the mandate was most recently extended on 31 March 2026 by Human Rights Council resolution 61/29; Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations, supra note 88; OSCE, Moscow Mechanism Report, supra note 8.
[140] UN, Report of the Secretary-General on children and armed conflict, UN Doc. A/80/723–S/2026/357, 17 June 2026, covering January to December 2025, un.org. In 2025 the United Nations verified 1,899 grave violations against 781 children in Ukraine, including the use of 24 children as informants or to carry out other conflict-related activities.
[141] ICJ, Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, 14 February 2002, ICJ Reports 2002, p. 3, paras 51–61, https://www.icj-cij.org/case/121. The immunities recognized in that case attach to Heads of State, Heads of Government, and Ministers for Foreign Affairs. They do not extend to other officials, whose position falls to be assessed on ordinary principles.
[142] Eurojust, Joint Investigation Team continues work with added focus on illegal transfer of Ukrainian children, 20 March 2026, eurojust.europa.eu; Europol, Europol and partners track down 45 forcibly transferred Ukrainian children, 20 April 2026, europol.europa.eu. On national structural investigations, including under Criminal Code of the Republic of Lithuania, arts 100(2) and 102, see International Bar Association Human Rights Institute, Universal Jurisdiction: Good Practice Guide for Law and Policymakers (2025) ibanet.org.
[143] OPG, Russia Militarizes Ukrainian Children in the Occupied Territories: Seven Persons Served with Notices of Suspicion, 30 October 2025, gp.gov.ua. The figures are those of the prosecuting authority. Command responsibility is available under the Criminal Code of Ukraine, art 31-1, introduced by Law No. 4012-IX and in force from 24 October 2024, in respect of conduct from that date, zakon.rada.gov.ua.

триватиме необмежений час.[151]

154. У кожному з цих прикладів відповідна інституція збирала матеріали та передавала їх компетентному органу, а у випадках, коли така передача відбувалася, зроблені висновки знаходили практичне застосування.

155. У випадку, що розглядається, значну частину цієї роботи вже виконало громадянське суспільство. Документацію, на якій переважно ґрунтується цей аналіз, зібрали українські та міжнародні неурядові організації, у низці випадків упродовж понад десяти років і без доступу до відповідних територій. Ця документація охоплює аналіз законодавчої та інституційної структури військово-патріотичної молодіжної політики, дослідження підручників і навчальних програм, моніторинг кадетських класів і таборів, відстеження кількісних показників участі, а також архівування російських матеріалів і матеріалів окупаційних органів влади до їх видалення. Серед організацій та установ, на роботи яких неодноразово посилається цей аналіз, — Центр громадянської просвіти «Альменда», Регіональний центр прав людини (РЦПЛ), Українська Гельсінська спілка з прав людини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, коаліція «Україна. П'ята ранку», Freedom House, Центр прав людини ZMINA та Правозахисний центр «Вясна». Саме завдяки цій документації проведення аналізу такого характеру взагалі стало можливим.

Подальше завдання полягає не в дублюванні вже виконаної роботи, а в її розвитку: доповненні наявних матеріалів там, де цього вимагають стандарти доказування, та забезпеченні їх передачі компетентним органам і судовим інстанціям, здатним вжити відповідних заходів.

IX. Висновки

156. Діяння, задокументовані в цьому аналізі, мають систематичний характер, здійснюються під керівництвом держави та тривають понад десять років. Вони порушують питання дотримання зобов'язань відповідно до міжнародного права прав людини (МППЛ) та права окупації. Уповноважені міжнародні органи вже сформулювали висновки щодо окремих аспектів цих діянь, зокрема стосовно освіти, мови, ідентичності та переміщення дітей.

157. Питання про те, чи тягнуть такі діяння за собою індивідуальну кримінальну відповідальність, потребує окремого розгляду, оскільки передбачає доведення елементів складу конкретного злочину та відповідальності певних осіб. Застосовний стандарт доказування залежить від стадії кримінального провадження. Описані практики створюють вагомі підстави для подальшого розслідування, спрямованого на встановлення того, чи можуть бути доведені елементи складу конкретних злочинів. Переслідування за національною ознакою становить правову основу, яка найкраще дає змогу охопити відповідні діяння в їхній сукупності та контексті, а не розглядати їх як низку ізольованих заходів. Відповідно, ця кваліфікація заслуговує на особливу увагу під час розслідування.

158. Для цього необхідний не подальший правовий аналіз, а документування, масштаби якого відповідатимуть масштабам відповідних діянь. Така робота має охоплювати ідентифікацію конкретних дітей, збирання доказів примусу в окремих випадках, документування інституційних зв'язків, через які функціонує відповідна система, а також матеріалів, що дають змогу встановити особливості застосування цих заходів саме до українських дітей. Виконання такого завдання виходить за межі можливостей будь-якого окремого органу та потребуватиме скоординованої участі українських установ, міжнародних організацій і громадянського суспільства.

159. Подальші необхідні дії відрізняються залежно від суб'єкта. Для українських органів досудового розслідування та прокуратури першочерговим завданням є збирання доказів, спрямоване на вирішення питань доказування, визначених у цьому аналізі, із систематизацією матеріалів відповідно до елементів складу злочинів, які необхідно довести. Для міжнародних партнерів і держав таким завданням є підтримка збирання доказів, механізмів співробітництва, через які здійснюється обмін доказовими матеріалами, а також превентивних заходів, які можуть застосовуватися без судового провадження. Для міжнародних механізмів притягнення до відповідальності необхідним є поширення чинних мандатів на діяння, розглянуті в цьому аналізі, та застосування наявних критеріїв до вже зібраних доказів. Для громадянського суспільства та

організацій, що займаються документуванням порушень і чия робота становить значну частину[31] доказової бази, представленої в цьому аналізі, першочерговим завданням є продовження документування з урахуванням стандартів доказування, необхідних для кримінальних проваджень.

160. Діти, які зазнавали впливу цих заходів починаючи з 2014 року, нині досягають або вже досягли повноліття, тоді як структури та політика, описані в цьому аналізі, продовжують діяти на окупованих територіях. Кількість дітей, охоплених цією системою, зростатиме доти, доки триватиме окупація.

---

[144] Register of Damage for Ukraine, Claim Categories A2.8 (‘Forcible Transfer or Deportation of Children’) and A4.2 (‘Loss of access to education’), rd4u.coe.int; Convention establishing an International Claims Commission for Ukraine, opened for signature at The Hague on 16 December 2025, providing for temporal jurisdiction from 24 February 2022 with express provision for later amendment extending it to 20 February 2014, coe.int.

[145] International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine, established at Eurojust in July 2023, with participating prosecutors from Ukraine, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, and Romania, eurojust.europa.eu; on CICED, launched in February 2023 following an amendment of the Eurojust mandate, see eurojust.europa.eu. The Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine, established by agreement between Ukraine and the Council of Europe signed on 25 June 2025, is likewise confined to the crime of aggression.

[146] ICC, Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo (Judgment pursuant to Article 74 of the Statute) ICC-01/04-01/06-2842, Trial Chamber I, 14 March 2012, icc-cpi.int; Order fixing the amount of reparations, ICC-01/04-01/06-3379-Red, 15 December 2017, setting the convicted person’s liability at USD 10,000,000, confirmed on appeal, ICC-01/04-01/06-3466-Red, 18 July 2019. On implementation and beneficiary numbers see Trust Fund for Victims, The Lubanga Case, trustfundforvictims.org. See also Prosecutor v. Bosco Ntaganda (Judgment on the appeals) ICC-01/04-02/06-2666-Red, 30 March 2021, icc-cpi.int.

[147] ICJ, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda) (Reparations), Judgment of 9 February 2022, ICJ Reports 2022, p. 13, awarding USD 325,000,000 payable in five annual installments of USD 65,000,000 from 1 September 2022, of which USD 225,000,000 for damage to persons, with compensation for the recruitment and deployment of child soldiers awarded as part of that global sum, icj-cij.org.

[148] European Court of Human Rights (Grand Chamber), Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia, App nos 43370/04, 8252/05, and 18454/06, 19 October 2012, finding a violation of Article 2 of Protocol No. 1 by the Russian Federation, hudoc.echr.coe.int. On the period required for implementation see strasbourgobservers.com.

[149] Tribunal Oral en lo Criminal Federal No. 6 de la Capital Federal, Franco Rubén O. y otros s/sustracción de menores de diez años, causa no. 1351, verdict of 5 July 2012, reasons of 17 September 2012, convicting nine defendants, including Jorge Rafael Videla and Reynaldo Bignone, in respect of 34 cases, and holding the acts to constitute crimes against humanity committed through a systematic and generalized practice of taking, retaining, and concealing minors, rendering uncertain, altering, or suppressing their identity, mpf.gob.ar. On the National Bank of Genetic Data, the National Commission for the Right to Identity, the grandparentage index, and the 2008 ruling of the Argentine Supreme Court permitting non-invasive collection of genetic material, see V. B. Penchaszadeh, Genetics and human rights: two histories, restoring genetic identity after forced disappearance and suppression of identity in Argentina, pmc.ncbi.nlm.nih.gov.

[150] IIIM, supra note 1.

[151] The mandate of the Group of Eminent International and Regional Experts on Yemen was not renewed in October 2021, ohchr.org. On the continuing role of the Panel of Experts, and on the structure of the summer camps, the ages of the children involved, and the conditioning of assistance on enrollment, see the Final Report of the Panel of Experts on Yemen established pursuant to Security Council resolution 2140 (2014), UN Doc. S/2025/650, transmitted 15 October 2025 and covering 1 August 2024 to 31 July 2025: docs.un.org. The Houthi authorities are listed in the annexes to the Secretary-General’s 2026 annual report for the recruitment and use of children, and agreed an action plan with the United Nations in 2022; the Panel nonetheless records an increase in recruitment thereafter.